

OSNOVNI PROBLEMI PRAVAŠKE POLITIKE 1878—1887

Mirjana Gross

1. Obnova Stranke prava¹

God. 1868. mađarska vlada bila je još preslaba da pokuša potpuno prijeći preko hrvatske autonomije. Mađarski pobornici hrvatsko-ugarske nagodbe smatrali su ograničenu samoupravu na temelju nagodbe krajnjim rješenjem hrvatskog pitanja, opirući se težnjama hrvatske buržoazije za proširenjem te autonomije. Ove su osnovne suprotnosti bile u prvi mah ponešto ublažene zajedničkim interesima hrvatske buržoazije i mađarskih vladajućih klasa, u vezi s odstranjenjem feudalnih ostataka u Hrvatskoj. Zato je bila moguća vladavina domaće buržoazije na čelu s banom Mažuranićem. Međutim, nakon likvidacije osnovnih feudalnih ostataka u upravi, potkraj Mažuranićeve vlade, postaje jasno da nisu stvorene osnove za kapitalistički razvoj u interesu domaće buržoazije. I umjereni građanski elementi uviđaju da im nagodba ne osigurava ni skromni ekonomski napredak, koji su ipak očekivali, nego da predstavlja oruđe u rukama agresivnoga mađarskog imperijalizma, s ciljem izgradnje jedinstvene mađarske države.

¹ Iz literature o Starčeviću i Stranci prava upozoravam samo na one radove koji su važni za problematiku osamdesetih godina. Mađarski historičar L. K a t u s napisao je odličnu raspravu o privrednoj i nacionalnoj politici mađarske vlade koja je prouzrokovala Narodni pokret 1883, a i obnovu Stranke prava. Na temelju njegovih rezultata napisan je uvod u ovu radnju (Horvatskaja politika Tisa i narodnyje dvizhenija 1883. g. v Horvatiji, Acta historica VIII Budapest 1961; na mađarskom: A Tisza kormány horvat politikája és az 1883. évi Horvátországi népmozgalmak, Századok 92 i 93 1958 i 1959. Vidi i L. K a t u s: Hauptzüge der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Österreichisch-ungarischen Monarchie, Studia Historica, Budapest 1961; na mađarskom: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az osztrák-magyar monarchia délszláv területein, A Történelmi szemle, 1959).

A. F l a k e r dao je osnovne podatke o proruskaj orijentaciji Stranke prava koja udara pečat promjenama pravaške ideje u osamdesetim godinama, i iznio neka socijalna shvaćanja među pravašima (Pravaštvo i Rusija, HZ X—XI, 1958—59, i O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX stoljeća, ib. VI, 1954.)

Iz historijske publicistike važni su ovi prilozi: Sa stajališta predratnoga klerikalnog pravaštva pisao je o A. Starčeviću K. Š e g v i ć, iznoseći pri tom neke podatke za osamdesete godine (Dr. Ante Starčević, Zagreb 1911).

U vezi sa Šegvićevom knjigom nastao je Škerlićev esej o Starčeviću (preštampan u knjizi: Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju, Zagreb 1918). Ističući, doduše, stajalište »ovog izbezumljenog šoviniste« u njegovim protusrpskim pamfletima, Škerlić kao ideolog predratnog integralnog jugoslavenskog shvaćanja stavlja težište u svojoj ocjeni Starčevića na činjenicu da je on bio »nacionalan unitarac« i da je

U međuvremenu došlo je u Mađarskoj do značajnih promjena. God. 1875. fuzionirala se Deákova nagodbena stranka sa srednjom ljevicom u Liberalnu stranku na čelu s ministrom predsjednikom Kolomanom Tiszom (1875—1890). Privremeno učvršćenje dualizma u Habsburškoj monarhiji omogućava ofenzivu mađarizacije, koju provodi vlada i njena Liberalna stranka, osobito nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Sada Hrvatska ne predstavlja više samo područje preko kojega vodi put mađarskih vladajućih klasa na Jadran nego i most za prodor na Balkan. Razumije se, dakle, da mađarska vlada nastoji postići što potpuniju kontrolu nad Hrvatskom i u njenim autonomnim poslovima i da zato stupa na put sistematskoga kršenja nagodbe.

Ideolog osnovnih tendencija u mađarskih vladajućih klasa postaje historičar F. Pesty. Dokazujući da je područje između Save i Drave bilo do XIII st. mađarski teritorij, da je Hrvatska fikcija koja se stvarala kroz stoljeća, da je nacionalni pokret u Hrvatskoj umjetna protumađarska tvorevina bečke reakcije — Pesty zahtijeva da se prekine s tradicionalnom politikom »nagodbenjaštva«. Njegov je program: 1. pripojenje Požeške, Virovitičke i Srijemske županije Ugarskoj; 2. Rijeka i područje kojim bi obala bila neposredno povezana s Mađarskom pripadaju Mađarskoj; 3. »Hrvatska« (Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarska i Križevačka županija) podvrgavaju se u svemu mađarskim zakonima tj hrvatski sabor se ukida, a pokrajinska se samouprava svodi na oblik kome-

zastupao misao »potpunog narodnog ujedinjenja«, pa je njegova Velika Hrvatska bila zapravo isto što i Velika Srbija. S unitarističkog stajališta i kao građanski demokrat Škerlić je u krajnjoj liniji pozitivno ocjenio Starčevića.

Polazeći od Škerličevih shvaćanja, zatim od Cesarčeva isticanja buržoasko-demokratskog karaktera pravaštva i najzad od Krležina protesta protiv frankovaca i ustaša, koji su se predstavljali kao nosioci Starčevićeve ideje, V. B o g d a n o v je opravdano istakao goleme suprotnosti između frankovačkih i Starčevićevih shvaćanja, ali je u »pranju« Starčevića zapao u drugu krajnost (Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda, Mala historijska knjižnica 4, Zagreb 1951; Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958). Na osnovno pitanje: da li je Starčevićovo »samohrvatstvo« razdvajalo Južne Slavene ili je utiralo put njihovu ujedinjenju, Bogdanov odgovara potvrdno na ovo drugo. Argumenti su mu: činjenica što Starčević nije mrzio Srbe (jer ih je smatrao Hrvatima; M. G.) što njegova ideja obuhvaća sve Južne Slavene i, najzad, što Starčevićev dosljedni otpor protiv Austrije i Mađarske, prema Bogdanovu, nužno spaja južnoslavenske narode koji teže oslobođenju. Po mom mišljenju, Bogdanov je u prikazu Starčevićeve historijske uloge počinio veliku metodičku grešku. On ga ocjenjuje isključivo na temelju njegovih tendencija — ujedinjenja svih Južnih Slavena pod hrvatskim imenom — i ne istražuje kako je Starčevićeva velikohrvatska ideja, a prije svega negacija srpskog imena i narodnosti utjecala na svakodnevnu političku praksu, na žive ljude koji su se nalazili u atmosferi žestokog, borbenog nacionalizma unutar Habsburške monarhije i na Balkanu. Zaključci stvoreni na temelju praktične primjene Starčevićeve nacionalne ideje pokazali bi da je velikohrvatska ideja, kao i velikosrpska, u najmanju ruku naše narode mnogo više razdvajala nego što ih je zblizavala. (U pravcu zblizavanja djelovala je Stranka prava upravo osamdesetih godina kada je učinila korak prema priznavanju srpskog imena napuštajući uz to i dotadašnju Starčevićovu ideju.) Ovi zaključci uvjetovali bi drugu ocjenu Starčevićeve historijske uloge. Time dakako ni u čemu ne bi bila okrnjena progresivna strana Starčevićevih načela (buržoasko-demokratska shvaćanja i otpor protiv Beča i Pešte), štaviše, on bi se pojavio kao historijska ličnost, a ne kao papirnati »heroj bez mana«.

Potrebno je spomenuti i rad J. H o r v a t a o Starčeviću, iako se neposredno ne bavi problematikom osamdesetih godina (Ante Starčević, Zagreb 1940).

sarijata s upravom na hrvatskom jeziku.² Na riječima se mađarska vlada drži nagodbe. U praksi nastoji da postepeno provede Pestyjeve koncepcije, što se jasno vidi, počevši od djelatnosti financijskog ravnatelja Davida pa sve do Khuenove sistematske politike izigravanja Slavonije protiv uže Hrvatske.

U to doba Hrvatska proživljava dugotrajnu i tešku strukturalnu krizu prelaznog razdoblja iz feudalizma u kapitalizam. Privredni napredak sprečava teritorijalna razdrobljenost Hrvatske, nedostatak kapitala i kredita, nepovoljni uvjeti transporta — komunikacije grade se gotovo isključivo u interesu mađarske privrede — konkurencija mađarskih agrarnih i austrijskih industrijskih proizvoda, teškoće oko dioba zadruga, koje s jedne strane koče konsolidaciju malog posjeda u kapitalističkim formama, a s druge sprečavaju razvoj tržišta za domaću buržoaziju. Svim tim problemima udara osnovni pečat hrvatsko-ugarska nagodba, kojom je sva privreda Hrvatske predana u ruke mađarskih vladajućih klasa. Hipoteke u civilnoj Hrvatskoj porasle su od 32,909.898 for. god. 1868. na 71,224,384 for. god. 1883. (Radi se samo o uknjiženim teretima, a ne lihvarskim zajmovima, koji su vjerojatno još brojniji.) Najviše je opterećen sitni seljački posjed.³

Na kraju treba upozoriti i na zbirke izvora. Među tekstovima koje je sakupio B. Jurišić ima mnogo materijala upravo iz osamdesetih godina (Ante Starčević, Izabrani spisi, Zagreb 1943). Jurišić je u toj zbirci dao i nepotpunu bibliografiju radova o Starčeviću.

Neki važni Starčevićevi govori i članci objavljeni su u izdanju Stranke prava (Djela Dra. Ante Starčevića, I-III, Zagreb 1893-1896).

Moram napomenuti da ni jedan fenomen hrvatske povijesti nije bio u publicistici i javnosti toliko hvaljen i napadan kao pravaštvo. U ovoj radnji, koja po prvi put iznosi osnovne podatke o pravaškoj djelatnosti osamdesetih godina na temelju izvora, htjela sam nasuprot crno-bijelim interpretacijama prikazati kako su pravaši, kao ljudi svoga vremena i svoje nacionalne i socijalne sredine, tražili put usred bespuća! Nažalost, ekonomsko-socijalna podloga Stranke prava ovdje je tek nabačena. Njenoj obradi mora prethoditi temeljito istraživanje ekonomske problematike u ovom razdoblju. Isto tako nisu ovdje obuhvaćeni ni počeci pravaštva u Dalmaciji i Istri.

² F. Pesty, Die Entstehung Croatiens, Budapest 1882; Száz politikai es történeti level Horvátországrol, Budapest 1885. Katus, Horvatskaja politika, 20.

³ Opterećenje sitnih seljačkih posjeda u civilnoj Hrvatskoj vidi se iz broja teretnih stavki do 1000 for.

	do 500 for.	do 1000 for.
1870	3588	395
1880	7926	1706
1881	10186	2967

Instruktivna je i tabela koja pokazuje kako se mali posjed prodaje ovrhom ispod svoje vrijednosti

broj promjena ovrhom	vrijednost posjeda
1869	173 194.148 for
1880	813 859.291 "
1881	1111 461.196 "
1882	751 714.619 "
1883	785 675.188 "

Obzor 4. III 1886. M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885.

Istodobno, dualizam omogućava mađarskim vladajućim klasama da uredi i učvrste svoju državnu mašinu, u koju su im svrhu potrebna velika materijalna sredstva. Zato se nužno povećava porez, čije bezobzirno utjerivanje po- gađa stanovništvo Ugarske i Hrvatske. God. 1876. sakupljanje poreza prebacuje se na općine, koje od 1879. odgovaraju svojim vlastitim sredstvima za slučaj da ne mogu sav porez utjerati. Flagrantna je povreda nagodbe kada općine, koje pripadaju resoru hrvatske autonomije, moraju na vlastiti trošak skupljati državni porez mjesto organa zajedničke tj. mađarske države. Općine se zbog toga ne mogu baviti svojim redovnim poslovima (prije svega rješavanjem predmeta diobe zadruga), što izaziva još veće poteškoće, korupciju i nezadovoljstvo. Novi katastar, koji se uvodi 1880.—83, pridonosi povišenju izravnog poreza od 3,5 milijuna for. god. 1875. na 6,5 milijuna for. god. 1882, tj. za 82%.⁴ Pri tom treba uzeti u obzir svjetsku agrarnu krizu, koja uzrokuje pad cijena žita, a da i ne govorimo o teškim zloporabama pri skupljanju poreza. Ne začuđuje, dakle, što organi vlasti stalno izvještavaju vladu o velikom ogorčenju zbog porezne politike mađarske vlade, »od palače sve do kolibe«. Mali i veliki posjed nalazi se, po njihovu mišljenju, u teškim materijalnim prilikama jer porez guta sve prihode.⁵

U svijetlu ovih podataka postaju jasni uzroci Narodnog pokreta 1883, kao i činjenica da povod pokretu daje upravo djelatnost financijskog ravnatelja A. Davida, koja u sebi sjedinjuje politiku mađarizacije s poreznom politikom mađarske vlade. Isti razlozi stvaraju osnovu za obnovu pravaštva, koje je nakon Rakovice zamrlo.

Šezdesetih godina Stranka prava se sastojala od grupe neutjecajnih političara, kojih je saborska djelatnost naišla na odjek u građanskoj javnosti, ali nije mogla stvoriti stranku koja bi predstavljala snagu u političkom životu. Zato su razumljive Starčevićeve teoretske formulacije protesta protiv postojećeg stanja i zahtjeva za stvaranjem Velike Hrvatske uz nedostatak programa za pozitivnu političku akciju. Međutim, na kraju prvog desetljeća nagodbe prilike su se iz temelja promijenile. Nagodba je do kraja kompromitirana, a zajedno s njome i Narodna stranka. Općem nezadovoljstvu i ogorčenju, koje zahvaća sve društvene slojeve, odgovaraju upravo pravaške ideje i lozinke, s ciljem buđenja hrvatske nacionalne svijesti i otpora protiv tuđinske premoći. Od 1878. dalje Stranka prava postaje prva masovna stranka u hrvatskom političkom životu, iako neće nikada biti dobro organizirana niti će se moći staviti na čelo seljačkih masa. Ipak, uživat će simpatije i potporu građanskih i širih narodnih slojeva, teško pogođenih prilikama u nagodbenoj Hrvatskoj, što će pravaškim prvacima dati moralno pravo da govore u ime hrvatskog naroda i snagu za borbu protiv Pejačevićeva i Khuenova režima.

Razumije se da nova osnova pravaštva postavlja vodstvo pred nove probleme. Stranka, koja iza sebe osjeća potporu širokih narodnih slojeva, snosi i odgovornost i ne može se više ograničiti na isključivu politiku negacije postojećeg stanja, kao što je to radila mala grupa političara koja zaista nije mogla povesti političku akciju širih razmjera. Kod mladih se pravaša stoga rađa

⁴ Katus, n. dj., 36.

⁵ Neki veliki župani i podžupani zahtijevaju da se općine oslobode utjerivanja poreza. Državni arhiv u Zagrebu, Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje Pr. z. v.) sv. 159, 162.

težnja da stupe na polje pozitivne političke akcije, koja se u uvjetima dualizma nužno svodi na oportunističku taktiku. Već prilikom obnove Stranke prava javlja se, dakle, osnovna dilema pravaštva osamdesetih godina: načelna politika negacije ili oportunistička politika pozitivne političke akcije, koja teče u pravcu napuštanja ili modifikacije Starčevićevih načela iz šezdesetih godina.

Osnovni problemi pravaštva u osamdesetim godinama nisu samo posljedica unutarnjeg razvoja dualističke Monarhije, nego ovise neposredno i o konstelaciji velikih sila na Balkanu. Nakon rusko-turskog rata stvaraju se ondje tri samostalne države: Srbija, Crna Gora i Bugarska (bez Istočne Rumelije, koja ostaje pod turskim protektoratom). Ova činjenica pobuđuje velike nade u pravaša, koji pretpostavljaju da bi daljnje jačanje Rusije na Balkanu, na račun Austro-Ugarske, možda omogućilo i stvaranje samostalne hrvatske države. Pravaši ne znaju da ruska diplomacija od Berlinskog ugovora do 1887. vodi defenzivnu politiku na Balkanu. Zbog svojih unutrašnjih poteškoća, Rusija je preslaba da se na Balkanu učvrsti u suprotnosti s Austro-Ugarskom i Njemačkom, iza kojih u tom času stoji Velika Britanija, njezina suparnica na Bliskom Istoku. Zbog toga ruska diplomacija u prvom redu zaštićuje svoje osnovne interese u vezi s tjesnacima, a za to je potrebno da Bugarska bude u njenoj interesnoj sferi, dok Srbiju mora prepustiti Austro-Ugarskoj. Ruska vlada svakako ne misli da se za vječna vremena odrekne utjecaja u Srbiji. Službena se ruska politika, doduše, drži Trocarskog saveza s Austro-Ugarskom i Njemačkom (obnovljenog 1881), ali dopušta neslužbenoj štampi u Rusiji da izražava svoje nezadovoljstvo zbog prepuštanja zapadnog Balkana Austro-Ugarskoj i da propagira misiju Rusije među slavenskim narodima na Balkanu i u Habsburškoj monarhiji. Pravaška proruska shvaćanja osnivaju se upravo na djelatnosti ovih slavenofilskih krugova. Težak položaj Hrvatske u Monarhiji, a i ekspanzija Monarhije na Balkan goni ih na to. Mađarske vladajuće klase i njemački dualistički krugovi vide u Slavenima Monarhije svoje najveće neprijatelje, a istodobno teže za prodorom na Balkan, ne prezajući ni od rata s Rusijom. Neriješeno nacionalno pitanje sprečava Monarhiju da bude privlačna sila za balkanske Slavene. Ona se može u njih učvrstiti samo vojnom okupacijom kao u Bosni ili pretvaranjem balkanskih država u svoje vazale kao u Srbiji.⁶ Pritisak vrhova Monarhije na Slavene u njenom okviru i na Balkanu nužno stvara u pravaša novi osjećaj solidarnosti s balkanskim narodima i spoznaju o potrebi suradnje Južnih Slavena protiv zajedničkog neprijatelja tj. mijenjaju se pravaške ideje o slavenstvu i srpstvu.

Unutrašnji razvoj dualističke Monarhije i položaj na Balkanu potiču pravaše na postavljanje ključnoga nacionalnog pitanja na ovaj način: samostalna hrvatska država na čelu s habsburškom dinastijom, povezana s ostalim zemljama Monarhije samo personalnom unijom ili nekim zajedničkim poslovima — odnosno hrvatska država na ruševinama Habsburške monarhije kao glavni faktor unutar Balkanskog saveza!

U pravaškom vodstvu možemo razlikovati tri struje: A. Starčevića, F. Folnegovića i E. Barčića. Starčević odlučno pobija svaku pozitivnu akciju Stranke prava, ponajprije njenu suradnju s umjerenom opozicijom. Prema nje-

⁶ Najnoviji rad koji se specijalno bavi balkanskim problemima 1879-1886 je C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism*, Berkeley-Los Angeles 1958.

govoj se koncepciji ne može u danim uvjetima ništa uraditi, zato valja čekati na povoljnu konstelaciju velikih sila. Od 1879. dalje on smatra da će ruski interesi na Balkanu omogućiti samostalnu hrvatsku državu izvan Habsburške monarhije. Nasuprot Starčeviću, Folnegović obraća svu svoju pažnju pozitivnoj, svakodnevnoj političkoj akciji, koja se može odvijati samo u suradnji s umjerenom opozicijom tj. s Neodvisnom narodnom strankom, iako bi ova htjela riješiti hrvatsko pitanje u okviru Monarhije, u najgorem slučaju i unutar dualističkog sistema. Stoga Folnegovićeve politička akcija ne ide za rušenjem Monarhije.^{6a} Barčić prihvaća pozitivnu političku akciju i suradnju s Neodvisnom narodnom strankom kao i Folnegović. Međutim, on na to gleda kao na privremenu oportunističku taktiku, koja treba da odvuče neodvišnjake što dalje od nagodbene politike, jer je njegov krajnji cilj, kao i Starčevićev, rušenje Habsburške monarhije uz pomoć Rusije. On će ostati dosljedan protivnik Monarhije i devedesetih godina kada će Starčević potpisati novi program, kojim Stranka prava prihvaća rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije. Ne može se reći što se događa iza kulisa. Čini se da se ostali najugledniji pravaši kolebaju između ovih struja. Samo tako se mogu objasniti nesigurni zaključci vodstva i proturječno pisanje pravaške štampe.

Nesuglasice u vodstvu stranke dolaze do izražaja od samog početka obnove pravaštva. Starčević nije želio da se kandidira za narodnog zastupnika 1875, a 1878. su ga mladi pravaši teškom mukom nagovorili da pomogne rad na obnovi Stranke prava i pokretanju *Slobode* na Sušaku.⁷ Međusobne nesuglasice odražava i sama *Sloboda*, koja u svom osmom broju donosi oštar napad na Starčevićeve ideje i političku taktiku. Uredništvo, doduše, izjavljuje da se ne slaže u svemu sa člankom koncipiranim u obliku dopisa. No činjenica da je članak objavljen kao uvodnik očito ima svoje značenje. Pisac napada Starčevićevu koncepciju o Velikoj Hrvatskoj (koja obuhvaća Srbiju, Crnu Goru,

^{6a} Prilike u kojima je Folnegović djelovao 1875—78. kao jedini pravaški zastupnik u Hrvatskom saboru udarile su pečat njegovim shvaćanjima. Nakon Rakovice Stranka prava nije postojala i mladi se Folnegović snalazio kako je znao. Suradivao je s pojedinim zastupnicima, protivnicima Narodne stranke, prije svega s Makancem. Od Starčevića, koji se potpuno povukao, nije dobivao uputa. Od samog početka svoga političkog rada želio je stvoriti neku političku grupaciju od svih elemenata koji prihvaćaju hrvatsko državno pravo kao bazu za političku djelatnost. F. Folnegović, *Doživljaji i dojmovi II*, Hrvatska 13, 15, 17, 31. X, 3. XI 1902.

⁷ E. Barčić, Bistrimo. Nešto na obranu i odgovor Frankovcem u Zagrebu, Trst 1995, 19. Historijski arhiv u Zagrebu, *Ostavština I. Peršić*, sv. 26 a. S rezervom treba primiti Folnegovićeve podatke da je Starčević, ogorčen neuspjehom svoga dotadašnjeg rada, izjavio otprilike ovo: »I za to velim vam, kada bi mogao jednim pogledom oka svoga spasiti taj narod, ja ga ne bi ni toga pogleda udostojao.« Na svaki način, Starčević nije tada ni pomišljao na to da se politički aktivira. Folnegović smatra da je razlog ovom Starčevićevu držanju između ostalog i u njegovu uvjerenju da ne može zastupati stajalište nezakonitosti nagodbe jer su je priznala dva sabora, koja nisu bila izabrana na temelju oktroiranog izbornog reda kao sabor 1868, a potvrđena je i revizijom. Zbog toga ne začuđuje što Folnegović na zagrebačkoj javnoj skupštini prigodom bosansko-hercegovačkog ustanka napada Mađare, jer se u svojoj težnji za održanjem Turske ne služe virtuelnim pravima krune sv. Stjepana. Drugim riječima — jedan pravaš priznaje kruni sv. Stjepana pravo na Bosnu! (U adresi 1878. Starčević je našao izlaz iz te pravne poteškoće. Argument za nezakonitost nagodbe on sada nalazi u činjenici što nije donesena od zastupnika svih hrvatskih zemalja izabranih na temelju općeg prava glasa). Folnegović, n. dj., Hrvatska 17. X, 3, 5, 6. XI 1902.

Bosnu i Hercegovinu, južnu Ugarsku, Hrvatsku i slovenske zemlje), a u kojoj, tobože, žive samo Hrvati i »slavosrpska pasmina«, te osuđuje Starčevića zbog njegovih psovki protiv Strossmayera. Utopijske ideje i grdnje služe jedino Nijemcima i Mađarima — smatra pisac i poziva Starčevića da vodi računa o temeljito promijenjenim prilikama u usporedbi s god. 1861. i da prijeđe na polje praktične politike, u kojoj nema naglih skokova, nego samo polaganih ali sigurnih prijelaza iz jedne faze u drugu. U članku se naročito zahtijeva da Starčević napusti ideju separatizma i ne dopusti da Hrvati zaziru od ostalih Slavena jer je slavenstvo bedem germanstva (»... na Drini neka Hrvat pruži Srbima ruku«).⁸ Dakako da taj uvodnik izaziva odgovor u duhu Starčevićevih shvaćanja sa žestokim napadima na »religiozni srbizam« i prorusku orijentaciju. »Mi Hrvati pripadamo zapadu, Rusija je sa istočne strane.«⁹ Prema tome, već prvi brojevi *Slobode* postavljaju na dnevni red osnovne probleme pravaštva u osamdesetim godinama.

2. Hrvatska opozicija prema Habsburškoj monarhiji: trijalizam ili rješenje nacionalnog pitanja izvan Monarhije

Prvi sukob između Folnegovića i Starčevića izbio je već 1875. Uskoro zatim, 1876, dolazi do prvih dodira Folnegovića i Strossmayera, koji se postepeno razvijaju u manje više trajnu vezu.¹⁰ Nakon nesuglasica povodom pokretanja *Slobode* ne začuđuje što se Folnegović i neki pravaši (koji će se uskoro pridružiti neodvišnjacima) povezuju već nekoliko mjeseci kasnije, početkom 1879, s nezadovoljnicima iz Narodne Stranke, sa ciljem da pokrenu zajednički opozicioni list, kojemu bi urednik, čini se, bio M. Makanec. Program novog lista, kako ga formulira Š. Mazzura, stoji po sredini između temeljite revizije hrvatsko-ugarske nagodbe sa ciljem financijske i privredne samostalnosti Hrvatske i tendencija koje se okreću protiv dualističkog sistema uopće. Radi se o smjeru koji, u različitim varijantama, postaje karakterističan za djelatnost kasnije Neodvisne narodne stranke sve do zajedničkog programa sa Strankom prava 1894. Program novog lista ističe potrebu sloge Južnih Slavena, pozdravlja nove nezavisne države (Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku) i izražava svoje simpatije prema njihovu okupljanju u »veću državnu zajednicu«. Tom prilikom F. Rački smatra da su se potpisnici programa, »bivši umjereni Starčevićijanci, od starčevićijanizma posvema odijelili«.¹¹ Stvarno, oni su napustili Starčevićev protuslavenski stav, ali za njima će se postepeno povesti cijela stranka. Do pokretanja novog opozicionog lista ne dolazi, a Folnegović ostaje i dalje u Stranci prava.

Problem suradnje između pravaša i dotada toliko omraženih štrosmajero-
vaca (po shvaćanju pravaša krivaca za učvršćenje nagodbe) prelazi u fazu

⁸ *Sloboda* 18. IX 1878.

⁹ *Sloboda* 22. IX 1878.

¹⁰ Folnegović, n. dj., Hrvatska 12. XI 1902. Isti: »Mrtvilo u Banovini«, Zagreb 1899, 4, 28.

¹¹ F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer II, Zagreb 1929, 200 i d.; V. I. Freidzon, Korespondencija Rački-Štrosmajer kak istočnik po istoriji Horvatiji vtoroj polovini XIX v., Slavjanskij arhiv AN SSSR Institut Slavjanovedenija, Moskva 1959, 152. *Sloboda* žestoko napada novu opoziciju. *Sloboda* 30. III, 5. X 1879.

realnih mogućnosti nakon 1880, kada se nezadovoljnici i formalno odvajaju od Narodne stranke i osnivaju Neodvisnu narodnu stranku iza koje stoji Strossmayer, ali više ne utječe bitno na njen rad.

U međuvremenu ubrzano teče proces koji maloj pravaškoj grupi oko *Slobode* stječe simpatije građanskih krugova, dijela svećenstva i širih slojeva naroda. Pod dojmom rasta pravaštva, novi ban Pejačević već pri svom nastupu, na početku 1880, naviješta rat Stranci prava. Zaplijene *Slobode* na dnevnom su redu, ali porota redovito oslobađa urednike krivnje. Saborski prijedlog narodnjaka M. Mrazovića i drugova da ministar financija opozove protuzakonite odredbe o tečaju mađarskog jezika (tzv. Davidove škole) potpisuju poslanici Stranke prava, uključujući i samog Starčevića. To je prvi službeni akt suradnje s grupom koja sada osniva Neodvisnu narodnu stranku.¹² Upravo poslije toga uredništvo *Slobode* zapada u velike poteškoće pod pritiskom vladinih organa, tako da list čitavih mjesec dana ne izlazi. Pejačević nesumnjivo želi onemogućiti pravaše iz straha pred suradnjom opozicije. Sam Strossmayer simpatizira s »umjerenim« pravašima, prije svega s Folnegovićem, i nastoji preko Barčića pomoći riječkim Hrvatima. Već 1882. on izražava svoje odobravanje za neka pravaška načela, iako osuđuje neuglađene i oštre istupe pravaša. Privlači ga njihovo beskompromisno protunagodbeno stajalište. Iste godine Barčić protestira u saboru što Strossmayer nije postao zagrebački nadbiskup. To svakako nije moglo biti po Starčevićevoj volji.¹³

Nakon zajedničkog protesta protiv mađarizacije ne slijedi daljnje približavanje opozicionih stranaka. Razlog valja tražiti u programu Neodvisne narodne stranke koja ostaje na temelju nagodbe, iako zahtijeva njenu reviziju. Sam pobornik suradnje, Folnegović, žigoše neodvišnjake u saboru, a klub Stranke prava odgovara im izjavom u kojoj osuđuje njihovu nagodbenu politiku i, štaviše, konstatira da oni revizijom nagodbe zahtijevaju od Mađara nešto što ovi ni sami nemaju, naime financijsku samostalnost.¹⁴ Tako i tom prilikom dolazi do izražaja Starčevićevo stajalište da su i sami Mađari, doduše vlastitom krivnjom, postali žrtva Austrije.¹⁵

Naročito na izborima 1881. postaje sasvim jasno da Stranka prava uživa masovne simpatije. Pejačevićeva vlada pokreće sav svoj aparat protiv pravaša, tako da oni dobivaju svega devet mandata.¹⁶ Daljnja prekretnica u jačanju Stranke prava je Narodni pokret 1883, u kojem sudjeluju pravaški simpatizeri, ali mu se vodstvo ne stavlja na čelo.¹⁷ U seriji članaka, Starčević iznosi svoje stajalište prema pokretu. U nezakonitim mađarskim natpisima na financijskom ravnateljstvu, koji su izazvali demonstracije, Starčević ne vidi kršenje

¹² *Sloboda* 30. VI 1880.

¹³ Šišić, n. dj III, 17-22, 45. Arhiv JAZU, Strossmayerova ostavština (dalje SO), Barčićeva pisma Strossmayeru; Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje HS) 24. X 1882.

¹⁴ *Obzor* 16 i 17. IX 1880. *Sloboda* 19. IX, 22. IX 1880.

¹⁵ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah, Sušak 1879, Nagodbe, Sušak 1880, Djela dra Ante Starčevića III, Zagreb 1895.*

¹⁶ Pr. z. v. sv. 149 i d. Pejačevićeva vlada i Davidovo financijsko ravnateljstvo naročito provjeravaju koji su činovnici simpatizeri Stranke prava. U izborima 1881. svećenstvo po prvi put agitira za Stranku prava.

¹⁷ O Narodnom pokretu 1883 vidi: I. Peršić, 1883-ća, Zagreb 1933. R. Horvat, *Prije Khuena bana, Zagreb 1934; Obzor* 1910, Jubilarni broj, 101 i d. Katus, n. dj.; Flaker, O pravaškom radikalizmu n. dj.

nagodbe, nego neposrednu posljedicu nagodbe koja je sama po sebi nezakonit akt. U njegovoj interpretaciji mađarski natpisi nisu razlog nego samo povod nemirima. Pravi je razlog u tome što zagrebački demonstranti: obrtnici, trgovci, radnici i omladina svih slojeva, znaju da oni čim više rade, manje imaju u nagodbenoj Hrvatskoj. Kao i kasnije svi pravaši, Starčević ističe isključivo socijalni karakter nemira u gradu i na selu kao i uvjerenje širokih slojeva da krivnju za njihovu bijedu snose nagodbene prilike. Pravaši se na taj način brane od kasnijih pokušaja Khuenove vlade da svu krivnju za nemire prevali na njih. Sam će Khuen u saboru izjaviti da nije financijsko ravnateljstvo izazvalo nemire nego upravo pravaški agitatori.¹⁸ Starčević smatra da nema smisla niti odgovarati od demonstracija niti poticati ih, budući da ih izaziva sama mađarska politika. Pa ipak, on ne odbacuje sasvim mogućnost da se Stranka prava jednog dana stavi na čelo pokreta. »Samo kad uztreba mi ćemo Magjarom u toj njihovoj radnji pomoći, u radnji kojoj bi posledak mogao biti da također iz Ugarske nestane magjarskih nadpisah. Mi se toj budućnosti neveselimo, nismo ju želili, ali u njoj Hrvatska nemože ništa izgubiti, pa kad Magjari tako hoće, budi volja njihova.«

Osnovna je Starčevićeva briga da se ne ponovi god. 1848. tj. da Beč ne iskoristi nemire u Hrvatskoj protiv Mađara. On, štaviše, pretpostavlja da je Beč namjerno gurnuo Mađare da izvjesje mađarske natpise. I Beč i Pešta su neprijatelji Hrvata, pa »ako se njih dva pograbe neka se naganjaju«, a Hrvatima treba da budu pametni i da čuvaju svoje interese. »Ali demonstranti neka paze, otačbenici koji mogu neka ih opominju, za-da strast neprevlada hladan razum: za-da se demonstracijama sam neprijatelj nepokoristi.«¹⁹ Starčević dakako simpatizira i sa seljačkim pokretom. Jasno se vidi da on ni ovom prilikom ne odustaje od svoje politike čekanja. On misli da će unutrašnje poteškoće Austro-Ugarske i položaj na Balkanu izazvati sami od sebe odlučan trenutak za rješavanje hrvatskog pitanja i tek tada će Stranka prava stupiti na čelu hrvatskog naroda u akciju. U međuvremenu Starčević ne vidi potrebu da se stranka, pored svoga deklarativnog osuđivanja dualizma, upusti u pozitivni politički rad.

Upravo u događajima povodom Narodnog pokreta i u činjenici da i sama Narodna stranka protestira protiv kršenja nagodbe mađarskim natpisima, Folnegović nalazi mogućnost za suradnju stranaka, uključivši i Stranku prava. Bez dopuštenja vodstva on odlazi na »dobrovoljni razgovor« s predstavnicima

¹⁸ Khuen priznaje da vlada uza sav trud nije mogla pronaći krivce nemira. HS 12. V 1885. Vidi saborsku debatu 11-15. V 1885. povodom opterećenja autonomnog budžeta svotom od 100.000 forinti za troškove vojne asistencije za vrijeme nemira.

¹⁹ Sloboda 22, 24, 26, 29. VIII 1883. U nizu manjih ili većih sukoba između Beča i Pešte Starčeviću je redovno glavna briga da spriječi okret hrvatske opozicije prema Beču, kuda naginju neodvišnjaci. Naročito 1886., povodom nemira u Mađarskoj zbog proslave na grobu crno-žutih oficira palih 1848. u borbi protiv Mađara, kada Beč opet jednom pokazuje »simpatije« prema Hrvatima, Starčević upozorava: »Dakle, ostavljenim od svojih ljubimacah (tj. Mađara; M. G.) kojim su sve ostale narode žrtvovali, bečkim bi krugovom dobro došle hrvatske šake bilo za obranu proti izvanjskoj navali, bilo za promeniti ubitačne domaće odnošaje, bilo za občuvati te odnošaje od konačna razpadnutja, ako se ne mogu promeniti. A Slavoserbi (neodvišnjaci; M. G.) su svagde gde je moći Hrvatskoj škoditi. Otuda obsenjivanje i razpaljivanje naroda za Austriu, a proti samu sebi.« Hrvatska 11. VI 1886.

Narodne stranke. Samo suradnjom političkih stranaka mogu se ukloniti teške posljedice koje prijete od seljačkih nemira — izjavljuje on na sastanku; pri tom nesumnjivo misli na obustavu ustava. Predstavnici Narodne stranke odgovaraju Folnegoviću da ne žele surađivati s pravašima dok oni ne prihvate nagodbu. U međuvremenu zahtijevaju samo to da opozicija prestane buniti narod! Odgovor je karakterističan za tadašnju Narodnu stranku, koja se toliko prepala seljačkog pokreta da je spremna u svemu popustiti mađarskoj vladi, samo da je ova zaštititi od seljačkih masa.²⁰ Kao i Starčević, Folnegović tvrdi da nije Stranka prava izazvala nemire nego nagodbene prilike. I pored rezerviranog držanja zastupnika Narodne stranke, Folnegović ipak smatra da Stranka prava ne bi trebala da smeta Narodnoj stranci u »poštenu radu«. Starčević, dakako, osuđuje Folnegovićevu inicijativu. Dosada Stranka prava nije imala prilike ni da čini dobro ni da čini zlo, ali je odlučno ustajala protiv postojećeg sistema — izjavljuje Starčević. Kada bi se pravaši povodom nemira povezali s drugim strankama, oni bi uzeli na sebe tuđe grijeh.²¹ Ovu izjavu Starčević daje u svoje lično ime, a i Folnegović izvještava o svom sastanku s predstavnicima Narodne stranke kao o svojoj ličnoj inicijativi. Ostaje, dakle, nejasno čije mišljenje prihvaća stranačko vodstvo kao cjelina. Za djelatnost pravaških prvaka ova je epizoda tipična. U nizu slučajeva postoje pojedinačna nekoordinirana mišljenja, koja nužno slabe jedinstvo stranke. U tom času ne može Folnegovićev pokušaj donijeti ploda jer će se Narodna stranka potpuno predati u ruke mađarskoj vladi. Međutim, Narodni pokret postavlja na dnevni red suradnju s Neodvisnom narodnom strankom.

Vidjeli smo da još od kraja Mažuranićeva režima postoje među nezadovoljnicima u Narodnoj stranci tendencije prema napuštanju nagodbene politike. Komesarijat generala H. Ramberga i njegove posljedice (držanje ugarskog sabora, koji prisvaja pravo da jednostrano odlučuje o ukidanju ustavnog stanja u Hrvatskoj) nužno jačaju ove tendencije i stvaraju tako uvjet za približenje Stranci prava. Folnegovićevo i Barčićevo mišljenje da teški pritisak dualizma nameće potrebu pozitivne akcije Stranke prava, stvara i kod pravaša raspoloženje za suradnju s Neodvisnom narodnom strankom. Postoji, međutim, važna činjenica koja sprečava savez lojalnih neodvišnjaka i veleizdajničkih pravaša. Naime, od 1878. teče razvoj koji postepeno jača težnju pravaša da se hrvatsko pitanje riješi izvan Habsburške monarhije. Upravo Narodni pokret daje im u tom pogledu nove nade, kao što pokazuju i Starčevićevi članci. Uglavnom je tačna Folnegovićeva konstatacija da je Strossmayer (tj. i neodvišnjaci) zastupao načelo dinastičke politike, a da je Stranka prava smatrala »da se Hrvatska samo na razvalinah monarkije uzkrisiti dade.« To je, prema Folnegoviću, bio pravi uzrok suprotnosti između Stranke prava i biskupa (tj. i Neodvisne narodne stranke).²² Iz Starčevićeve adrese kralju 1878. proizlazi u blagom obliku lična odgovornost kraljeva za sve nezakonite čine protiv interesa Hrvatske. Adresa svršava s izjavom o događajima »koji ne mogu dugo izostatati, i koje da prežive ta monarkia kakova je (potcrtala M. G.), može izraziti želju samo

²⁰ Katus, n. dj., 46 i d.

²¹ Sloboda 2. i 5. IX 1883.

²² F. Folnegović, Sada ili nikada, Zagreb 1900, 17. Međutim, i sam Strossmayer ponekad koleba u svojoj lojalnosti (vidi str. 92, bilj. 122).

Hervat neiskren ili nepoznavalac obstojnostih.²³ Taj se pasus može još uvijek tumačiti u skladu sa Starčevićevim programom hrvatske države na čelu s habsburškom dinastijom. Formulacija ukazuje na to da bi Starčević pristao da reorganizirana Monarhija preživi vanjske događaje. Prilikom pojave *Slobode* antidinastična se nota ne naglašava. Iako su se pravaši protivili okupaciji Bosne i Hercegovine, oni, sudeći po prvim brojevima *Slobode*, nakon svršenog čina goje nadu da će kralj omogućiti sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Ovo je stajalište razumljivo u času kada stranka još nije prihvatila prusku orijentaciju. Međutim, 1879 kada *Sloboda* deklarira svoje simpatije za Rusiju, na njenim se stranicama pojavljuju otvorene protumonarhijske i protudinastičke izjave.

»Od države, koja je kroz stotlje nastojala i nastoji da Hrvatsku upropasti i zaslužni, koja je sklapala ugovore da ih prvom prilikom pogazi, od takove se države mora narod hrvatski, ako neće da počini narodno samoubojstvo, najvećom odlučnošću odvratiti, pak jer u njoj budućnosti neima, tražiti će da si unatoč njoj svoj obstanak obezbjedi i osigura.« »Beč znači za nas duševnu i materijalnu smrt, a Rusija oslobodila je Balkan.«²⁴ Nije slučaj da se u isto vrijeme pojavljuju u *Slobodi* i prvi znaci sklonosti pravaša da priznaju srpsko ime. H. Hinković (urednik *Slobode* od ljeta 1879. do proljeća 1880) posjećuje u Italiji onog istog Lájosa Kossutha, koji 1848 nije, doduše, mogao naći Hrvatsku na zemljopisnoj karti, ali je zato bio protivnik Habsburgovaca. U toku razgovora Kossuth napada Rusiju, koju Hinković brani. »Kraj toga, u Rusiji neima onoga što drugdje — i tu spomenuh primjerice jednu državu — nalazimo: da bi dinastija naime smjerala upravo na zator naroda.« Nije teško pogoditi koju državu Hinković pri tom zamišlja!²⁵ Državni odvjetnik podiže tužbu protiv urednika *Slobode* Grünhuta zbog članaka pisanih u istom duhu. U jednom od tih članaka *Sloboda* se solidarizira s Gladstoneovim izjavama, nimalo laskavim za austrijskog cara. Usporedo s antidinastičkom notom redovno teku izjave (koje državni odvjetnik također inkriminira) da su Hrvati balkanski narod i »pribrajati nas med narode zapada znači nam biti neprijateljem, lišavati nas one baštine, koja nas po pravu ide« (tj. Bosne i Hercegovine). Dvije godine prije *Sloboda* i Starčević pribrajali su Hrvate »narodima zapada«.²⁶ Značajno je što porota, i pored nesumnjivih antidinastičkih izjava u člancima, oslobađa urednika. Izborni proglas 1881. zahtijeva samoupravu hrvatskih zemalja pod dinastijom Habsburga, ali iz njegova tumačenja može se razabrati da se radi samo o »najbližem zadatku« stranke. Jasno je, prema tome, da je krajnji cilj riješiti hrvatsko pitanje izvan Monarhije.²⁷

Početkom osamdesetih godina bečki protumađarski krugovi već uočavaju značenje Stranke prava. Još prije Narodnog pokreta 1883. pojavljuje se brošura, koja nastoji iskoristiti otpor Hrvatske protiv mađarske premoći, a pri tom poziva Stranku prava da se u borbi protiv Mađara poveže s dinastijom

²³ A. Starčević, Govor o adresi većine i nacrt adrese posebne, Zagreb 1878; B. Jurišić, Ante Starčević, Izabrani spisi, Zagreb 1943, 26.

²⁴ *Sloboda* 7. IX, 9. XI 1879.

²⁵ *Sloboda* 4., 11. VIII 1880.

²⁶ *Sloboda* 10. IX 1890. A. Starčević, Na čemu smo, Zagreb 1878, 4. Djela n. dj., vidi str. 6.

²⁷ *Sloboda* 21. VIII, 11. IX 1881.

koja će ostvariti svoj prodor na Balkan ujedinjenjem hrvatskih zemalja pod Austrijom. Pisac postavlja na svoj način pitanje trijalizma na dnevni red. Starčević dobro shvaća značenje toga prijedloga i zbog toga ne oklijeva da mu odgovori. On ne želi »pravan položaj Hrvatske ni u Austriji ni u Magjarii, nego samo uz Austriju i uz Ungariu (potcrtala M. G.). Osvedočeni smo da se to moglo i imalo učiniti, a neznamo da li bi se još sada učiniti dalo« (potcrtala M. G.). Što se nas osobno tiče, ne mili nam se posla imati ni nove odnošaje uvadati s onimi koji se ni najsvetčaniimi ugovori nesmatraju vezani. A jer se u danih obzornostih ne možemo od njih razstaviti, mi ne učverstjujemo s njimi odnošaje, nego ih *po mogućnosti oslabljujemo* (potcrtala M. G.) i drugim to preporučujemo, pa sve domaće i izvanjske koji tako rade, smatramo našimi i dobre stvari prijatelji.

Tako radeć, sudimo da radimo sve što se sada raditi može i što raditi treba. A kada stvari dozriju, ako narod hrvatski bude hteo pametan biti, od njega bude stajati da se okolnostmi posluži na svoju korist, a da za druge (za kralja; M. G.) učini ovo što su oni za nj učinili.«²⁸

Starčevićeva argumentacija tuđa je Neodvisnoj narodnoj stranci koja se drži okvira Monarhije. Neodvisnjacima ne preostaje, dakle, drugo nego da se približe bečkim protumađarskim krugovima, ako žele napustiti nagodbenu politiku. Za vrijeme Rambergova komesarijata oni pokazuju izrazitu želju da se sporazumu s pravašima. Pri tom ih ponešto smetaju mađaronske, mađarske i austrijske optužbe protiv »revolucionara« i »veleizdajnika«. Osnovni im je cilj iskoristiti popularnost Stranke prava i sporazumjeti se s njome na temelju umjerenog programa uz odbacivanje radikalnih pravaških težnji u nacionalnom i socijalnom pogledu. Strossmayer već na početku komesarijata predlaže sporazum na osnovu programa financijske i ekonomske samostalnosti, zaista parlamentarne hrvatske vlade, rješenja riječkog pitanja i sjedinjenja s Dalmacijom. Sporazum ne bi priječio Neodvisnu narodnu stranku da ipak potpuno ne napusti nagodbu, a Stranku prava da ustraje na temelju negacije nagodbe. Prema Strossmayeru, taj bi sporazum mogao provesti Folnegović. Rački, međutim, odgovara da je Folnegovićev utjecaj u stranci mnogo slabiji od Starčevićeva pa su i izgledi za sporazum slabi.²⁹ Sam Folnegović bio je dva puta kod komesara Ramberga, kojemu je izlagao program Stranke prava u dinastičkom duhu. Zagrebački politički krugovi smatraju da on jedva čeka da se riješi »tih prostakah« Ante i Davida Starčevića.³⁰ Prije ozbiljnog razmatranja pregovora s pravašima, klub Neodvisne narodne stranke pokušava još jednom, ne bi li se mogao složiti s predstavnicima Narodne stranke na programu revizije nagodbe, ali u tome ne uspijeva.³¹ Narodna stranka je već u punoj mjeri dozrela da postane Khuenovo oruđe. Početkom listopada 1883, u klubu Neodvisne narodne stranke počinju razgovori o programu u novo nastaloj situaciji. Zaključci, kojima ugarski sabor faktički prisvaja pravo da obustavi hrvatsku autonomiju kada mu se to svidi, jasno pokazuju da nagodba ni u čemu ne garantira

²⁸ Österreich und die kroatische Frage, Triest 1883. Sloboda 25. III 1883. Već 1879. Sloboda piše protiv trijalizma. Sloboda 6. VII 1879.

²⁹ Šišić, n. dj. III, 81 i d.

³⁰ SO Brlić-Strossmayeru 30. XI. 1883. Sloboda 6. II 1884. HS 15. I 1885. (Barčičev govor).

³¹ SO Vojnović Strossmayeru 6. X 1883.

hrvatsku autonomiju. Ne začuđuje, dakle, što i među neodvišnjacima jača tendencija prema protunagodbenoj politici. Rački smatra da bi trebalo proširiti dotadašnji program revizije nagodbe i izjaviti da »između Hrvatske i Ugarske, osim zajedničke krune i zajedništva naprama Austriji, ne može biti nijedne druge državnopravne veze niti u zakonarstvu niti u upravi.« Strossmayer prihvaća ovo stajalište, koje po njegovu mišljenju uklanja bitne razlike između Neodvisne narodne stranke i umjerenog dijela pravaša.³² Prema tome, radi se o programu subdualizma tj. potpune autonomije Hrvatske unutar ugarskog dijela Monarhije, s kojim bi je povezivali samo zajednički poslovi prema austrijskom dijelu. Od programa subdualizma do trijalizma tj. do treće samostalne državne formacije unutar Monarhije samo je jedan, iako značajan, korak, jer zadire u reorganizaciju cijele Monarhije. I Rački zaista spominje mogućnost trijalizma kao prvog stepena u pravcu pretvaranja Monarhije u »federativnu državnu zajednicu.«³³

Istodobno dolazi i iz Beča impuls za rasprave o trijalizmu. Klerikalni list *Vaterland* (iza kojeg stoje visoki crkveni krugovi i aristokracija, povezani s vladom grofa Taaffea, a utjecajni na dvoru) objavljuje članke iz pera A. Helferta, koji predlaže trijalističku reorganizaciju Monarhije.³⁴ Kao i 1848, Helfert očekuje spas Carevine od Hrvatske. U njegovoj interpretaciji, protumađarski pokret Hrvata sam po sebi predstavlja crnožutu manifestaciju. Hrvatska bi se morala odijeliti od Ugarske, ali bi zadržala neke formalne državnopravne veze sa zemljama krune sv. Stjepana (u naslovu, grbu itd.) U upravnom pogledu Hrvatska bi zajedno s Dalmacijom i Bosnom i Hercegovinom osnovala treću jedinicu, koja bi po Helfertu bila bliža Austriji nego Ugarskoj. U interpretaciji bečkih klerikalaca trijalizam nije nipošto prvi korak prema federalizmu, kako to zamišlja Rački, nego naprotiv — povratak oktobarskoj diplomiji tj. jedinstvenoj Monarhiji sa centralnom vladom i parlamentom u Beču. Helfert po prvi put jasno izražava osnovne tendencije koje će biti svojstvene svima kasnijim velikoaustrijskim trijalističkim planovima. Iako se ne mogu oduševiti za trijalizam u okviru bečkog centralizma, Strossmayer i neodvišnjaci impresionirani su Helfertovim člancima.³⁵ Starčević naprotiv odbacuje Helfertove prijedloge kao »taštu umišljotinu«, koju mogu prihvatiti samo »dobriani« neodvišnjaci. Helfertovu »mythusu« o Hrvatskoj cilj je povratak na bečki centralizam, »a Trializam je samo sredstvo, što-li bi rekli.«³⁶

³² Šišić, n. dj. III, 83, 86, 91, 92.

³³ Isto 94.

³⁴ Freiherr von Helfert, Trias, Wien 1884.

³⁵ Šišić, n. dj. III, 96. Narodni list 1912, Jubilarni broj, 88. Strossmayerovo pismo Klaiću, 12. XII 1884.

³⁶ Sloboda 14, 16. XII 1883. Katus pogrešno misli da je službeni program Stranke prava trijalistički. Pod pojmom trijalizma razumijemo treću državnu jedinicu povezanu s ostale dvije nekim zajedničkim poslovima. Međutim, Stranka prava odbacuje zajedničke poslove s ostalim zemljama Monarhije i prihvaća samo personalnu uniju (vidi npr. str. 72, 78). Osim toga za trijalistički program mogu se zagrijati samo proaustrijski elementi kao neodvišnjaci. Pretpostavljam da trijalistički program (koji se pojavljuje za vrijeme nemira 1883), što ga spominje Katus, ne može imati veze s predstavnicima Stranke prava, jer proturječi osnovnim pravaškim tendencijama (npr. zahtjev da se samo zapadni dio Bosne priključi Hrvatskoj), a i neke činjenice iz arhivskog materijala govore protiv toga. (Pr. z. v. 172, 173.) Katus, n. dj., 14, 44, 46.

Najkonzervativniji neodvišnjaci, prije svega K. Vojnović, boje se otkaza nagodbe jer to znači postaviti se na nezakonito stajalište. Vojnović još uvijek vjeruje da kralju nije poznato teško stanje u zemlji. Kada bi bilo moguće da ga se upozna sa svim povredama nagodbe, on bi Hrvatskoj pritekao u pomoć!³⁷ Rački izrađuje nacrt programa, u kojem zahtijeva temeljnu izmjenu državno-pravnih odnosa između Hrvatske i Ugarske u pravcu potpune hrvatske samouprave, s jedinom ograničenjem da bi Hrvatska s Ugarskom i dalje predstavljala državnu zajednicu prema austrijskom dijelu Monarhije. Rački, nadalje, predlaže sjedinjenje Hrvatske s Rijekom i Dalmacijom. Ako pregovori s ugarskom delegacijom ne bi bili mogući ili ne bi uspjeli, Hrvati bi izjavili da prekidaju vezu s Ugarskom i da će neposredno s kraljem pregovarati o svom položaju u Monarhiji.³⁸ Prema tome, osnova Račkoga ostaje u okviru subdualizma, ali ostavlja otvorena vrata trijalizmu.³⁹ Nakon dulje debate, klub Neodvisne narodne stranke prima prijedlog Račkoga i odobrava pregovore za sporazum s pravašima. Neposredno prije dolaska novog bana Khuena-Héderváryja K. Vojnović pregovara s Folnegovićem u smislu prijedloga Račkoga, iako ga ne smatra izvedivim. Vjeruje da je prijedlog koristan samo utoliko ukoliko ga primi i Stranka prava. Time bi se, naime, politički život oslobodio »negativne sve i svašta podkapajuće struje naših lievičara«, tako da bi na poprištu ostala samo umjerena opozicija. Folnegović u načelu prihvaća program Račkoga. Ukoliko se pridruži i dalmatinska Narodna stranka (a na tome se radi), on je spreman izvesti i raskol u stranci — ako to bude potrebno. U pregovorima sudjeluje i David Starčević i zajedno s Folnegovićem pobuđuju u Vojnovića »najtvrdje nade« za uspjeh sporazuma.⁴⁰ Ovaj podatak pokazuje da se pregovori ne vode iza leđa vodstva i Ante Starčevića. Međutim, do sporazuma nije došlo. Nesumnjivo je A. Starčević ipak nametnuo svoju volju, a ni dalmatinski narodnjaci nisu bili spremni da napuste svoju dualističku politiku. Čini se da se razmirice između Folnegovića i Starčevića ponovo izgladuju. Folnegović, štaviše, preuzima uredništvo *Slobode*, koja postaje dnevnik i prelazi sa Sušaka u Zagreb.

Neodvišnjaci, dakle, izlaze sami s programom koji je imao okupiti sve opozicione elemente. *Pozor* objavljuje 4. I 1884. »Program Neodvisne narodne stranke«, što ga K. Vojnović iznosi 14. I pred sabor kao protuprijedlog izvještaju većine saborskog odbora, koji je imao zadatak da izradi saborske prijedloge o reakciji na obustavu ustava. Program se otada spominje kao Vojnovićeva adresa.⁴¹ Program temeljito razrađuje načela Račkoga i dopunjuje ih nabranjem osnovnih povreda nagodbe, kojima mađarska vlada i sabor žele kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju »preobraziti u jedinstvenu državu ugarsku s premoći magjarskoga plemena«. I pored Helfertovih članaka,

³⁷ SO Vojnović Strossmayeru 5. i 19. XI 1883.

³⁸ Šišić, n. dj., III, 98.

³⁹ SO Korespondencija Vojnović—Strossmayer i Amruš—Strossmayer pokazuje da Strossmayer i njegovi povjerenici imaju neposredne veze s klerikalnim *Vaterlandom* i samim Helfertom, koji češće intervenira za Strossmayera u dvorskoj kancelariji (npr. prigodom uskrate potvrde Račkoga za predsjednika JAZU). Vidi i Narodni list 1912, Jubilarni broj 99.

⁴⁰ SO Vojnović Strossmayeru 2. XII 1883, 9. IV 1884.

⁴¹ Što hoće neodvisna narodna stranka, Zagreb 1884. Obzor 1910, Jubilarni broj, 106.

neodvišnjaci sumnjaju da bi se dvoru mogao svidjeti program čija je krajnja konsekvenca ipak trijalizam! Zato adresa napose ističe da ne želi izvrgnuti Monarhiju reorganizaciji, da bi Hrvatska ujedinjena s Dalmacijom i Rijekom bila potpora Monarhije i »naravnim izhodištem na iztok, ne u osvajanju zemalja, kojih joj ne treba, nego u sticanju privrženosti tamošnjih naroda, koji će u samostalnosti ove srodne jim kraljevine nalaziti jamstvo svojoj narodnoj i državnoj neodvisnosti.« Prema tome, novi program povezuje interese dinastije i Hrvatske, kako to žele protumađarski bečki krugovi.

Vojnovićeva adresa ima veliko značenje i za neodvišnjake i za pravaše. Po svojim načelima ona je neposredna prethodnica zajedničkog programa neodvišnjaka i pravaša od god. 1894. Međutim, 1884. Stranka prava još ni iz daleka nije spremna da odbaci osnovne Starčevićeve koncepcije o samostalnoj hrvatskoj državi povezanoj s ostalim zemljama Monarhije samo personalnom unijom. Ipak, Folnegovićeva struja već sada ukazuje na pravac koji će Stranku prava dovesti u »okvir« Monarhije i postaviti na dnevni red rješavanje hrvatskog pitanja ne uz pomoć vanjskih sila nego vrhova Monarhije.

Vojnovićeva adresa izaziva buru negodovanja u mađarskoj štampi, koja je prikazuje kao djelo bečke reakcije. Akt, koji potkopava temelje »vječnoga« dualističkog uređenja, mora po logici mađarskih vladajućih krugova biti djelo veleizdajnika i penjalavista. Značajno je dakle da Khuenova štampa gleda u adresi kopiju — Starčevićeva programa!⁴²

Različite struje u vodstvu Stranke prava dolaze do izražaja i u izjavama o Vojnovićevoj adresi. Folnegović smatra da se Neodvisna narodna stranka ovom adresom primakla Stranci prava, jer je zapravo otkazala nagodbu. Međutim, on ipak zamjera neodvišnjacima da kolebaju između nagodbene i protunagodbene politike.⁴³ Barčiću se ne sviđa »ljubavno pismo« prevrtljivih neodvišnjaka Monarhiji. On tvrdi da je Vojnovićeva adresa sama po sebi proturječna jer s jedne strane negira pravnu valjanost nagodbe, a s druge želi da se na temelju te iste nagodbe reorganizira Austro-Ugarska. Barčić i Hinković zahtijevaju u saboru od neodvišnjaka da se bez izvlačenja izjasne što oni zapravo jesu: pobornici ili protivnici nagodbe!⁴⁴ Barčić, dakle, osuđuje neodvišnjake, ali ipak ističe: »... vi s vašom adresom učinili ste korak približenju prema nam, učinite još drugi korak, dođite k nam...« U istom govoru on izjavljuje: »Dakle složno i mi Hrvati, stojeći na temelju našega državnoga prava odvratimo Austro-Magjarskoj: Priznajte nam to pravo, pak onda ćemo ugovarati i ustupiti od istoga toliko koliko jedinstvo i obranbena sila monarhije zahtijeva.«⁴⁵ Na prvi pogled se, dakle, čini da i sam Barčić napušta program samostalne Hrvatske koja nema zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije i da se približava priznavanju tih zajedničkih poslova tj. Vojnovićevoj adresi. Međutim, ovo stajalište treba usporediti s brojnim Barčićevim izjavama u toku osamdesetih godina u kojima se zalaže za ujedinenje svih balkanskih zemalja u jednu »otačbinu«, dakako izvan Habsburške monarhije. Barčić, naime, smatra da je ujedinenje balkanskih zemalja, uračunavši u njih i Hrvatsku, postepeni »pro-

⁴² Narodne novine 24. I 1884.

⁴³ Sloboda 7. I, 14. III 1884.

⁴⁴ Kvarner 15. VIII 1884. HS 16. VI 1884; 23, 28, 29 IV 1885.

⁴⁵ HS 16. VI 1884.

ces«. U međuvremenu spreman je da podupire i privremeno rješenje unutar Monarhije, uz uvjet da se odstrani dualističko uređenje.⁴⁶ Samo tako može se objasniti njegovo stalno zalaganje za kompromis s umjerenom opozicijom.

Napadi Starčevićeve struje protiv Vojnovićeve adrese osobito su upereni protiv njene trijalističke konsekvence. »Njihov bezsmisleni trializam«, piše *Sloboda*, »koji po Hrvatsku ne bi ni malo bio koristniji od sadanjega sustava nije no meka, kojom Beč kroz neodvišnjake vabi Hrvate, ne bi li pomogli srušiti dualizam i doveli Hrvate, Magjare i druge u rajhsrat.«⁴⁷ Ovo je svakako tačna ocjena Helfertovih tendencija. U jednom od svojih napada na Strossmayera Starčević na svoj sarkastični način uzvikuje: »Zimus, kažu, on je u Zagreb donio trializam, i za uvesti ga ne treba drugo nego da Hrvati idu u mesnicu, pa tko pogine, nije ga, a tko ostane dobiti će kao i dosada.«⁴⁸ Prema tome, već u povodu komesarijata, a pogotovu nakon Khuenova dolaska na vlast, postaje jasno osnovno obilježje djelatnosti Neodvisne narodne stranke i Stranke prava u osamdesetim godinama. Privremena suradnja, pokušaji sporazuma, pa i fuzije izmjenjuju se s ogorčenim polemikama i sukobima. Neodvišnjaci gotovo neprekidno propovijedaju slogu i nadaju se da će »umjereni« pravaši dovesti Stranku prava do kompromisa s Neodvisnom narodnom strankom. Jedino Stranka prava, s kojom simpatizira i građanstvo i širi slojevi naroda, može dati snage neodvišnjacima, iza kojih stoji samo dio svećenstva, inteligencije i kapitalističkih krugova. Međutim, ni pravaši se ne mogu odreći suradnje s neodvišnjacima. Oni imaju dvije alternative: ili da nastave svoju radikalnu protunagodbenu politiku do krajnjih konsekvencija, koje vode u nacionalno-revolucionarni pokret, ili da prijeđu na polje pozitivne političke akcije, koja zahtijeva oportunističko taktiziranje. U tom drugom slučaju mora Stranka prava računati s opozicijom koja već djeluje u tom pravcu, pogotovu zbog toga što neodvišnjaci imaju veze s nekim utjecajnim krugovima svećenstva i građanstva, a i s Bečom, koje su važne za uspjeh umjerene političke akcije. Prvu alternativu pravaši prihvaćaju za čas kada će se ruskom pomoću rušiti Habsburška monarhija. Za drugu alternativu teško se odlučuju jer ona potkopava temelje pravaškog programa. Rezultat je dakle i opet politika čekanja uz deklarativne proteste, koji se, često ponavljani, pretvaraju u puke fraze. U svakodnevnom političkom životu ovi problemi izazivaju kolebanje opozicije između međusobnog sporazuma i sukoba i njenu nemoć da se suprotstavi sistematskom pritisku predstavnika dualističkih krugova Pešte i Beča — bana Khuena.

U saboru i *Pozoru* neodvišnjaci predbacuju pravašima što se ne izjašnjavaju kako zaista shvaćaju položaj Hrvatske u Austro-Ugarskoj i koja konkretna sredstva misle upotrijebiti da se taj položaj promijeni. Oni tvrde da je politika negacije štetna, često ističu da je program Stranke prava — oslobo-

⁴⁶ Kvarner 1. III 1884.

⁴⁷ *Sloboda* 12. V 1884.

⁴⁸ *Sloboda* 19, IX 1885. M. Pavlinović oštro napada Starčevića i zahtijeva da pravaši odbace njegovo »doktrinarstvo« i da se sporazume s neodvišnjacima na temelju Vojnovićeve adrese. M. Pavlinović, *Hrvatski razmišljaji*, Zadar 1884. U programatskim člancima *Katoličke Dalmacije* 1884. I. Prodan, predstavnik dalmatinskoga klerikalnog pravaštva, prihvaća trijalizam. I. Prodan, *Uspomene* I, 2. izd., Zadar 1895.

đenje i ujedinjenje Hrvatske — zapravo i njihov program, ali ih razdvaja činjenica što pravaši ne žele sudjelovati u suzbijanju napadaja na hrvatsku autonomiju i u postepenoj borbi za njeno proširenje.⁴⁹ Odgovor pravaša uvijek je jednak. U saboru 1884. iznose ga upravo pravaški »opozicionalci« Folnegović i Barčić. Oni se pozivaju na pravašku adresu 1878, u kojoj se priznaje samo zakonitost onog sabora koji je izabran na temelju općeg prava glasa i to s predstavnicima i Vojne Krajine i Dalmacije. Tek kada odlučni faktori Monarhije priznaju državnu pravnu individualnost Hrvatske, tj. kada odobre takav sabor, Stranka prava će prići izradi svoga programa u pojedinostima. U međuvremenu će ona odlučno protestirati protiv postojećeg stanja i čekati na izvanredne događaje izvana, u ovom času na pomoć Rusije.⁵⁰ Ove Folnegovićeve i Barčićeve izjave nisu u suprotnosti s njihovom tendencijom da u svakodnevnom političkom životu surađuju s neodvišnjacima. Kada oni govore o pravaškom programu, onda misle na maksimalni program oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske. Razumije se da oni ne mogu formulirati prave težnje pravaša: rješenja hrvatskog pitanja izvan Monarhije! Zato se izvlače s adresom od 1878. i odgađaju, tobože, izradu svog programa do časa kada vrhovi Monarhije budu priznali hrvatsko državno pravo. Koliko su pri tom iskreni, vidi se iz *Slobode*, koja jasno nagovještava da pravaši od kralja više ništa ne očekuju! Za svakodnevnu zajedničku političku borbu s neodvišnjacima pravašima nije potreban posebni program, osim uvjerenja da će im neodvišnjaci na svoj način pomoći pri potkopavanju dualističkog režima. Navedene Folnegovićeve i Barčićeve izjave o politici čekanja poklapaju se sa Starčevićem shvaćanjem. Međutim, razlika je u tome hoće li Stranka prava za vrijeme čekanja na vanjske događaje ipak pripremiti teren opozicijskom akcijom ili će se ograničiti na gole, bučne proteste. Starčević postavlja težište na drugu alternativu, pa tako npr. smatra da ni saborska djelatnost pravaše ne može donijeti ploda.⁵¹

U proljeće 1884, sukob Folnegovića i Barčića sa Starčevićem prodire i službeno u javnost. Folnegović teži za pozitivnom političkom akcijom koja bi dovela Stranku na vlast. U početku Khuenova režima izgledi u tom smislu nisu sasvim nerealni. Popularna Stranka prava nesumnjivo bi pobijedila na izborima kada bi oni bili slobodni, a izgradnja Khuenova sistema tek je u počecima i ne raspolaže još svim sredstvima za uništenje opozicije. Ne začuđuje, dakle, što Folnegović, naročito uoči izbora, vodi računa o prigovorima Stranci prava sa strane konzervativnih elemenata, kojih suradnja bi bila dragocjena kada bi Stranka prava došla na vlast. Barun L. Ožegović izjavljuje u bečkim novinama da je do kraja razočaran nagodbom, ali da ne želi pristupiti ni Stranci prava, kojoj su potrebne temeljite reforme kako bi mogla postati vladajuća stranka.⁵² U *Slobodi* Folnegović pozdravlja činjenicu što je Ožegović raskrstio sa svim nagodbenim strankama i poziva ga da se pobliže izjasni o reformi Stranke

⁴⁹ HS 15. I (K. Vojnović), 20. I (M. Ivić), 7. VI (K. Vojnović) 1884. Vojnović uspoređuje Stranku prava s čovjekom, koji ništa ne radi čekajući glavni zgoditak na lutriji.

⁵⁰ HS 16. I, 16. VI 1884.

⁵¹ *Sloboda* ironički piše o »saboru«. D. Starčević u svojim govorima često omalovažava sabor, a A. Starčević se ne ustručava reći da prijedlozi njegovih vlastitih stranačkih drugova nemaju smisla u datoj situaciji. HS 4. X 1885.

⁵² Pozor 19. IV 1884.

prava. Svakako na intervenciju Starčevića, uredništvo *Slobode* već se u idućem broju ograđuje od Folnegovića. (On nije više urednik lista.)⁵³ Sam Starčević polemizira u seriji članaka s »posrnulim« Folnegovićem i Ožegovićem, težeći za tim da očuva dosadašnje obilježje Stranke prava koje označava riječima: »Što je program Stranke prava? Da narod hrvatski sa svojim kraljem rešava sve svoje javne posle. Dakle ustavna monarkija.« Ovo je, dakako, formulacija »legalnoga« pravaškog programa. Antidinastičku notu trebalo je uoči izbora ublažiti.⁵⁴ I iz ove polemike jasno proizlazi osnovni problem pravaškog vodstva: ostati na temelju negacije zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije tj. zadržati karakter radikalne opozicione stranke ili prihvatiti zajedničke poslove i time u krajnjoj liniji stvoriti mogućnost za dolazak na vlast.

Zanimljivo je da se Barčić koristi sukobom Folnegovića i Starčevića kako bi i sa svoje strane napao Starčevića. U svom listu *Kvarner* tvrdi da je trebalo odvratiti Folnegovića od njegove izjave, ako se vodstvo s njome nije slagalo, a ne desavuirati ga. Tom prilikom Barčić, kao uvjereni republikanac, osuđuje *Slobodu* tj. Starčevića zbog napadaja na francuske republikance (koje Starčević kao bivši obožavalac Napoleona III nikako ne voli), Strossmayera i nepravašku književnost. U svom odgovoru *Sloboda* ostaje kod svojih osuđenih stavova ističući pri tom da se radi o razmimoilaženjima koja nisu bitna. Povodom ovog sukoba, koji *Sloboda* naziva »lih obiteljskim razmiricama«, neodvišnjaci se opet nadaju da će im se umjereni pravaši prikloniti, ali im Barčić odgovara neka ne očekuju razdor u redovima Stranke prava.

»Da neodvisna, slobodna i celokupna Hrvatska na temelju svoga državnoga prava bude točka okolo koje bi se imala prikupljati sva plemena živuća između Balkana i Egeja, je program stranke prava, koja svojom glavom priznaje dičnoga Antuna Starčevića, čijem nesebičnom patriotizmu, obsežnom znanju i zlatnoj značajnosti svatko se mora klanjati«. Stranka prava ne prihvaća ropsku disciplinu, stoga su članovima Stranke razriješene ruke u pitanjima koja ne zadiru u osnovni program. I *Sloboda* tj. Starčević slažu se da u stranci mogu vladati različiti nazori.⁵⁵ I taj podatak ukazuje na slabost pravaškog vodstva pa i same stranke. Ako su pravaši jedinstveni samo u maksimalnom programu, dok prema svakodnevnim političkim događajima mogu zastupati svaki svoje nazore, onda, dakako, ne može biti ni govora o jednodušnom istupanju stranke i brzom reagiranju. Prema tome, i s toga stajališta postaje jasno zašto se djelatnost stranke svodi uglavnom samo na besplodne, bučne proteste.

Već na samom početku Khuenova režima nastaje era »tribuna« Davida Starčevića, demagoga stranke. Ne birajući riječi, on u saboru baca vladi i njenoj stranci u lice najgore istine. Govori konfuzno i nespretno i očigledno ne može oduševiti ni intelektualce u samoj stranci, ali zbog svojih krepkih izraza, koje svatko želi upraviti na račun mrskih mađarskih eksponenata, i

⁵³ *Sloboda* 22, 23. IV 1884. Folnegović je urednik *Slobode* od 1. I do 31. III 1884.

⁵⁴ Starčevićevi članci objavljeni su kod Jurišić, n. dj., 270 i d.

⁵⁵ *Kvarner* 1, 15. V 1884. *Sloboda* 9, 17. V 1884. SO Vojnović Strossmayeru 16. V, 18. VI 1884.

svoje borbenosti postaje idol širih slojeva naroda.⁵⁶ Čini se da ni jedan pravaš nije postigao stepen popularnosti Davida Starčevića, ne izuzimajući ni njegova strica. Jasno je da Khuen mora uništiti upravo Davida, kojemu ne bi bilo teško potaknuti narod na bunu protiv režima. Khuen se služi žestokom reakcijom pravaša u saboru na smjer kojim kreće Khuenova Narodna stranka u interesu mađarske vlade, da bi onemogućio saborsku djelatnost Stranke prava. Sabor je, naime, jedino mjesto gdje opozicija može donekle nesmetano govoriti, jer je njena štampa pod teškim udarom cenzure. Saborsko predsjedništvo nastoji da mimoilaženjem saborskog poslovnika odstrani pravaše iz sabora.⁵⁷ Položaj se naročito zaoštava uoči novih izbora. Predsjednik uzima riječ Davidu Starčeviću jer je s omalovažavanjem govorio o saboru kao o »sobi«. (On je time htio karikirati organ mađarske vlade *Pester Lloyd* koji ne priznaje hrvatskom saboru obilježje parlamenta i naziva ga »Landstube«.) U povodu predsjednikova prijedloga da se David Starčević isključi na šest sjednica, David se brani oštrim govorom koji završava neredom u dvorani. Galerije bivaju ispražnjene, a dvanaest žandara silom odstranjuje Davida. Isti se slučaj ponavlja idućeg dana s pravaškim poslanikom Tuškanom. Dakako da neodvišnjake mnogo smetaju vulgarni istupi pravaša. Oni osuđuju nezakonite postupke Khuenova saborskog predsjedništva, ali i pravaške ekscese, koji po njihovu mišljenju mogu dati povod ponovnoj formalnoj obustavi ustava. »Mi živimo na razvalinah hrvatskoga ustavnoga života, oskvrnuta s jedne strane psovkama, s kojih me stid oblieva, a s druge strane nasiljem!« uzvikuje neodvišnjak M. Derenčin. Ipak, i neodvišnjaci protestiraju protiv povrede poslovnika i nasilja sa strane predsjedništva i zajedno s pravašima napuštaju sabornicu.⁵⁸ Posljednje sjednice saborske periode 1881—84 održavaju se dakle bez opozicije. Značajno je da saborska većina u tom času izglasava osnovu zakona o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji. Khuenova će se propaganda obilno služiti neprisustvom opozicije pri tom glasanju u svom sistematskom izigravanju srpske buržoazije protiv hrvatske. Iako su neodvišnjaci napustili sabornicu, njihova osuda pravaških skandala u saboru otežava suradnju na izborima, koju

⁵⁶ Navodim nekoliko tipičnih izraza, koji obično dovode do izbacivanja D. Starčevića iz sabornice. Na sjednici 23. VI 1884. govornik se pita da li je to »visoki sabor« ili »najniže društvo na svijetu«. Pita mađarone zašto su izdali narod i pomažu Khuenu da briše bansku čast i ime hrvatskoga naroda. Oni će biti grješnici dok od naroda ne dobiju lopatom po glavi! Kada desnica govori samo laže! Većina je uvela u Hrvatsku otimačinu i razbojstvo. »Pitam vas jeli ste spremni okaniti se vražjega puta i okrenuti se Bogu i svomu narodu? Ako nećete, onda ćete to svojim mješinama plaćati...« (Nakon ove izjave dakako nastaje velika gungula.) Nije slučaj što pravaški agitatori šire u pokrajini posebne otiske Davidovih govora. Pr. z. v. 190.

⁵⁷ Po prvi put se pravaški poslanici (D. Starčević i F. Pilepić) izbacuju iz sabora zaključkom od 22. XII 1883. Neposredno nakon svog dolaska na položaj bana Khuen se koleba da upotrijebi nezakonite mjere u saboru. Kada ga saborsko predsjedništvo moli da odobri prisutnost oružnika u sabornici, on to odbija. Nakon konsultacije s Tiszom ipak pozitivno rješava molbu. Pr. z. v. sv. 159/5507, 5525, 5563. Čini se da da je Khuen na početku svog režima »preblag« za pojmove mađarske vlade. Tako, npr., dobiva ukor što u proračunu za autonomni budžet 1884. nije dovoljno štedio s investicijama i kreditom. Državni arhiv u Zagrebu, Hrvatsko-Slavonsko-dalmatinsko ministarstvo (dalje HM) sv. 87, 750/8-1884.

⁵⁸ HS 27. VIII 1884. Pozor 29. VIII 1884.

želi i Strossmayer.⁵⁹ Uoči izbora Folnegović, kao predsjednik središnjeg odbora Stranke prava (dakle s odobrenjem A. Starčevića), izjavljuje da ne postoji izborni sporazum s Neodvisnom narodnom strankom, ali poziva pristaše da glasuju za neodvišnjake ondje gdje nema pravaških kandidata.⁶⁰

U svojoj borbi protiv pravaštva vladina se stranka najviše služi protudinastičkim optužbama, kojima opravdava izborna nasilja. Najagilniji Khuenov novinar i poslanik J. Miškatović tvrdi, štaviše, da se i pravaški i Vojnovićev program mogu ostvariti jedino na razvalinama Monarhije. On upozorava na to da pravaši tobože žele postići svoj cilj »toljagom seljaka«.⁶¹ Ne začuđuje, dakle, što se pravaši u izbornoj kampanji brane da nisu socijalisti i komunisti, da ne narušavaju »svetost vlasništva«. Osvrćući se na protivničke tvrdnje da su pristaše Stranke prava sami »bezkućnici«, pravaška propaganda odgovara da su ih upravo oni, koji su na vlasti, lišili njihova posjeda. Dakako da pravaši prije svega odbacuju optužbe o svojoj antidinastičnosti.⁶²

I pored pritiska Khuenovih organa Stranka prava postizava velik uspjeh na izborima i osvaja 24 mandata. (Neodvisna narodna stranka dobiva 11 mandata.) U izbornoj kampanji naročito se isticao David Starčević; »... uzprkos svim vladinim makinacijam i svim koruptivnim sredstvima i uzprkos svim vladinim i od vlade ovisnim glasovom bijaše izabran u tri izborna kotara, i odluči izbornu borbu u deset izbornih kotara u prilog stranci prava, a da se je mogao potrideseterostručiti i prisustvovati suvremeno u trideset biralištih, narod bi ga izabrao još u trideset kotara« — kaže Davidov drug Barčić u saboru. Na dan otvaranja saborskog zasjedanja zagrebačko je stanovništvo priredilo manifestacije Davidu i Anti Starčeviću, dok je Khuena dočekalo »grobnom tišinom«.⁶³

Zanimljivo je da Khuen nakon izbora ipak pokušava skrenuti Stranku prava s puta radikalne opozicije. U svojoj izjavi uredniku mladočeških novina *Národní listy* G. Eimu, koji simpatizira s pravaštvom, Khuen pokazuje neobičnu blagost. On reagira na pisanje mađarske štampe izjavom da Hrvatska nije na rubu revolucije, ističući pri tom da Starčević i njegovi drugovi nisu u izbornoj agitaciji spominjali da teže za razvrgnućem »vjekovnog saveza« s Ugarskom. Stoga se Khuen nada da će se Starčević vratiti na stajalište od kojega je tobože pošao tj. »k savezu s Mađari«, pa će postati moguće »da ćemo se napokon jednom sastati«. Khuen, štaviše, izjavljuje da se protivio nasilnim mjerama protiv pravaša u saboru.⁶⁴ Stranka prava je, prema Khuenu, ozbiljna stranka, ali teži za nedostižnim idealom. Samostalna Hrvatska ne bi se mogla sama izdržavati — tvrdi on. Karakteristično je za njegove tendencije da hvali lojalnost Srba i izjavljuje da bi sjedinjenje Bosne s Hrvatskom izazvalo jade hrvatske manjine prema srpskoj većini! Elementi suradnje opozicionih stranaka potiču ga na izjavu da ne vidi načelne razlike između Mrazovića (neodvišnjaka), Strossmayera i Starčevića.⁶⁵ Intervju je odraz Khuenove taktike korum-

⁵⁹ Narodna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (dalje SK) R-5622 Strossmayer Vojnoviću 4. IV 1884.

⁶⁰ Sloboda 9. IX 1884.

⁶¹ HS 10. I. 1884. Sloboda 6. II 1884.

⁶² Sloboda 15. IX 1884.

⁶³ HS 28. IV 1885.

⁶⁴ vidi bilješku 57.

⁶⁵ Pozor 3, 8. X 1884. Sloboda 4. X 1884.

piranja političara opozicije. On računa s umjerenom strujom u Stranci prava, ali i sa Starčevićem, koji i dalje vidi u Beču mnogo većeg neprijatelja nego u Pešti i čijom bi se pomoći mogla eventualno likvidirati Neodvisna narodna stranka. Khuen, dakako, ne misli ozbiljno da bi Stranka prava mogla postati guvernamentalna stranka. Tà njegova je misija da vlada bez domaće buržoazije, u isključivom interesu mađarske vlade. Kako bi mogao uopće pomišljati na suradnju sa strankom koja u tom času predstavlja ne samo hrvatsko građanstvo nego i šire slojeve naroda! Čini se da želi postići samo to da pravaši pokažu sklonost za suradnju s vladom, kao što je to bilo za vrijeme bana Raucha, što bi ih ubrzo lišilo popularnosti i olakšalo mu likvidaciju pravaštva.

Češki novinar Eim objavljuje u mladočeškom organu seriju članaka o Hrvatskoj, u kojima toplo brani Stranku prava. Glavna mu je briga da uvjeri češku javnost kako ona nije veleizdajnička. »Stranka prava jest tek u širem, dapače u najširem smislu strankom, koja tjera veliku politiku; ona je ponajprije strankom gospodarskom, strankom socialnom, nipošto socijalističnom strankom.«⁶⁶ Iz ovog pasusa i iz daljeg izlaganja proizlazi i Eimovo uvjerenje da je Stranka prava zapravo odraz prilika u kojima hrvatski narod naglo propada, da joj je glavna briga da popravi ekonomsko stanje i da ona, štaviše, ne želi srušiti jedinstvo zemalja krune sv. Stjepana! Zato mu se čini razumljivom Khuenova izjava da bi mogao vladati sa Strankom prava. Eimova je interpretacija posljedica njegovih razgovora s Antom i Davidom Starčevićem, kojima je očito bilo stalo da se pred češkom javnosti predstave u gornjem svijetlu. Međutim, jedva desetak dana kasnije pravaši nedvosmisleno dokazuju da su ipak pravi veleizdajnici!

Adresa kralju, koju Stranka prava podnosi na početku nove saborske periode 1884—87, dokument je koji odražava karakter stranke na vrhuncu njena razvoja, ali uz to postaje i povod njena sloma.⁶⁷ Kao i adresa iz 1878, ova adresa sadržava sve osnovne elemente Starčevićeve ideje: suverenost naroda, otpor protiv dualizma, uz isticanje njegove štetnosti i za Ugarsku, a prema tome i mogućnosti prijateljstva s »narodima Ungarije«; nepriznavanje nagodbe, jer nije zaključena po saboru sazvanom na temelju općeg prava glasa s predstavnicima Vojne Krajine i Dalmacije; protest protiv kraljeva reskripta, koji govori o »državnom jedinstvu zemalja krune Ugarske«;⁶⁸ zahtjev za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, uključivši i Bosnu i slovenske zemlje. Adresa prikazuje položaj širih slojeva naroda (»narod pogiba pod užasnim teretom javnih daća, koje se, rastući bezprimjerno u doba duboka mira, ne mogu više ni oružjem utjerati...«) i niz osnovnih ekonomskih pitanja npr. krajiške šume (koje je prisvojila mađarska vlada) i željeznice. Ističući demoralizaciju sudstva i uprave, koja je činovnike pretvorila u slijepe agitatore vlade, adresa, zacijelo pod dojmom prošlih izbora, konstatira: »Umjesto da se brinu za javni

⁶⁶ Sloboda 6. X 1884. Flaker, n. dj., 98.

⁶⁷ HS 17. X 1884. Veleizdajničku adresu podnosi u ime Stranke prava Hinko Hinković. Međutim, iz njegovih saborskih govora 1885. može se razabrati da on naginje oportunističkoj struji. God. 1886. on će istupiti iz stranke zbog ličnih sukoba s Folnegovićem, pa će štaviše, kao jedini saborski poslanik uopće, govoriti za izručenje Davida Starčevića sudu.

⁶⁸ To je prvi put da se u službenom dokumentu upotrebljava pojam jedinstvene države! Stoga protestira i Neodvisna narodna stranka.

poredak siju upravni organi sjeme krvna razdora među pučanstvo« tj. među Srbe i Hrvate.

Ono što adresu čini veleizdajničkom jesu formulacije u vezi s Monarhijom i dinastijom, koje u toj oštini još nisu bile upotrijebljene u službenim stranačkim dokumentima. »Dok je austrijska politika ubrazdila bezpravjem nikla je, razvila i učvrstila se je u potlačenih narodih vjera koja je i povjestnicom posvećena da im samo iz nesreće monarkije sviće bolja budućnost. Samo u nesreći i od nužde popuštala je Austrija narodom, a čim prođe pogibelj, uklonjena po samih ovih narodih, padoše isti u to veće sužanjstvo. Ova vjera je danas čvršća no ikada prije, i ništa ju ne bi moglo narušiti, do li pravednost vladara koju dosada uzalud izčekujemo.« — »Kako će Hrvati braniti monarhiju, koja im je otela sve i koja im ne ostavi ništa, što bi bilo vredno, da se brani? Ne pripravlja li se time sustavno prevrat i ne će li narod radostno prihvatiti svaku sgodu, da se otrese sužanjstva?« — »Dok se ovomu bezzakonju ne učini konac, mi se ne nadamo nikakovu uspješnu razvoju javnoga stanja zemlje, već smo duboko osjedočeni, da se iz današnjega stanja mora razviti samo propast monarkije i jedino se tješimo tim, da će hrvatski narod preživjeti ovu propast.« — »Osvjedočeni, da kralj stoji od naroda, te da si viernost i privrženost stiće, ukoliko štuje sveta prava naroda, mi ćemo, nadahnuti ljubavlju za svoju otačbinu, mjeriti drugim onom mjerom, kojom drugi nam mjere.«

Značenje ove adrese postaje jasno, ako uzmemo u obzir da se ne radi o nekim člancima *Slobode*, koji manje više otvoreno govore o kralju, nego o dokumentu koji treba predati samome kralju! Atmosferu, u kojoj nastaje veleizdajnička adresa, ilustrira i Starčevićovo pismo Eimu, u kojem sa strastvenim ogorčenjem optužuje lično Franju Josipa kao krivca za sve hrvatske nedaće. U Hrvatskoj »nitko nemari agitirati i razjarivati narod proti Austriji; to najbolje čini dinastija i njezini javni službenici. Dobro jim je pošlo za rukom: gospodujuća dinastija danas stoji u Hrvatskoj, kako su napuljski Bourboni stajali u oči Marsale.« I ovom je prilikom njegov ceterum censeo: »koliko dinastija pokazuje da joj je do pravah Hrvatske, toliko je i Hrvatom do dinastije.«⁶⁹ Pojam »otčinsko i apoštolsko Veličanstvo«, kojim se Starčević redovno služi u saborskim govorima, pokazuje se u ovom svijetlu kao izraziti sarkazam.

Nakon pravaške adrese Khuen se više ne može poslužiti »blagom« taktikom prema Stranci prava. On je sada bezobzirno udara, pokušavajući da usput pogodi i Neodvisnu narodnu stranku. Predsjednik sabora protestira protiv adrese, koja se odaziva »neobičnim i nečuvenim u monarhičnoj zemlji načinom« i koja bi se mogla tumačiti kao »odkaz podaničke vjernosti i lojalnosti visokog ovog sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije prema posvećenoj osobi našega vladara i Njegove porodice...« To je adresa »na nekakvo zanzibarsko Veličanstvo« — uzvikuje jedan Khuenov poslanik. Zar se govori s krunom kao »s fakinim primorskima ili kozarima krševite Like?«⁷⁰ I sam se Khuen ograđuje od toga što se pod plaštem zastupničkog imuniteta šire »prevratna načela«. Pravaši oštro i uzrujano reagiraju na optužbe i saborska ih većina isključuje na osam do petnaest sjednica iz sabora. I neodvišnjaci se kasnije povlače s izjavom da krnji sabor ne može donositi pravovaljane odlu-

⁶⁹ M. Ratković, *Croatica* iz praških arhiva, Građa za povijest književnosti Hrvatske knj. XIII, A. Starčević G. Eimu, 18. X 1885. Jurišić, n. dj., 389.

⁷⁰ HS 20, 24. X 1884.

ke. Khuen odgovara na veleizdajničku adresu novim saborskim poslovnikom, koji daje predsjedniku apsolutnu vlast i može prema potrebi onemogućiti svaku djelatnost opozicije. Uperen je dakle i protiv neodvišnjaka, u skladu s Khuenovom tendencijom da svaku opoziciju »proti zakonitom stanju u zemlji« tj. svaku kritiku nagodbe, prikaže kao antidržavni akt.⁷¹ Tako se utire put koncepciji Khuena, koji, prema *Pozoru*, smatra da sabor »saboruje da dokumentira pokornost Hrvatske, a ne da daje izraz volji naroda.«⁷² Isto tako, Khuenov sabor izglasava zakonsku osnovu o obustavi porote u poslovima štampe na tri godine i time stvara podlogu za potpuno ugušenje opozicione štampe jer se ona prema Khuenovoj izjavi služi načinom pisanja »koji spominje divlju dobu velike revolucije.«⁷³

Pravaška adresa i događaji u saboru nailaze na jak odjek i u štampi Monarhije i u ugarskom saboru. I kralja informiraju o veleizdaji Stranke prava.⁷⁴ Na zahtjev mađarske vlade i Khuena, iduće godine službeno će se saopćiti kraljeva izjava protiv Stranke prava. Prilikom dolaska na manevre u Požegu, Franjo Josip kaže načelniku Kostajnice, gdje je Stranka prava veoma jaka, da ga veseli što je načelnik došao k njemu i pored poznatog terorizma. Kralju je nesumnjivo poznato da su pravaški općinski odbornici Kostajnice nastojali spriječiti poklonstvo njegovoj ličnosti.^{74a} Franjo Josip se, osim toga, identificira s Khuenovom politikom, sa željom da se jedinstvo ugarske krune osjeti i u srcima stanovnika! To će se desiti, ako poslanici budu težili samo za onim ciljem koji se može postići zakonitim (nagodbenim) putem. U tom pogledu daje im tobože široka (weitreichend) autonomija punu mogućnost (vollen Spielraum). Ta je izjava uperena protiv obiju opozicionih stranaka, zajedno s upozorenjem svećenstvu da svoj utjecaj upotrijebi isključivo za odgoj pučanstva u religioznom duhu — drugim riječima, da se ne bavi politikom unutar Neodvisne narodne stranke i Stranke prava.⁷⁵ A. Starčević se ne ustručava da u saboru načelno osudi poklonstvo kraljevima kao — ostatak feudalizma! On protestira što je na narodni trošak gotovo »dotjerano« mnogo ljudi

⁷¹ HS 20.—28. X 1884.

⁷¹ HS 20.—28. X 1884.

⁷² Pozor 9. X 1884.

⁷³ HS 29. IX 1884. HM sv. 1959/10-1884. (Khuenovo obrazloženje za obustavu porote.) Prije sankcije nove zakonske osnove porota još jednom oslobađa krivnje urednika *Slobode*. *Sloboda* 6. XII i d. 1884. Od 297 brojeva *Slobode* 1884. god. zaplijenjeno je 200 sa 664 različitih vrsta članaka i bilježaka. God. 1885, tj. nakon donošenja novog zakona, zaplijenjeno je svega 65 članaka. Kako primjećuje i sam Khuen, uredništvo *Slobode* postalo je veoma oprezno. (Češće zaplijene i globe financijski bi upropastile list.) Naročito se plijene članci o domaćim prilikama, pa ih list izbje-gava. Stoga *Pozor* predbacuje *Slobodi* da više piše o Afganistanu nego o Hrvatskoj. Od Khuenova dolaska do kraja 1886. *Pozor* je zaplijenjen 129 puta. I *Pozoru* (1883) i *Slobodi* (1884) zabranjen je ulaz u austrijski dio Monarhije. *Slobodi* je zabranjen ulaz u Bosnu i Hercegovinu još 1879. *Sloboda* se stoga žali da u Dalmaciji bolje poznaju prilike u Kongu nego u Hrvatskoj. *Sloboda* 2. i 23. I 1885, 2. I 1886. HS 16. XII 1886. (Mazzura).

⁷⁴ HS 3. I 1885. (D. Starčević).

^{74a} Pr. z. v. 188 br. 3565.

⁷⁵ *Sloboda* 12, 15, 16. I 1885. A. Starčević tvrdi u saboru da kralj nije uopće izgovorio riječi navedene u službenoj izjavi.

iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine da se poklone »otčinskom i apoštolskom Veličanstvu«! Razumije se da mu najviše smeta delegacija iz Bosne i Hercegovine iz koje bi htio istjerati austro-ugarskog okupatora.⁷⁶

Neposredno poslije izbora, Vojnović izražava slabost neodvišnjaka tužaljkom da među »ludilom radikala« i »kukavštinom mameluka« nema mjesta »srednjemu razboritome političkome pravcu...«⁷⁷ Međutim, pod dojmom bure koju je izazvala veleizdajnička adresa u vodstvu Stranke prava ponovo jača tendencija za sporazumom s neodvišnjacima. *Sloboda* doduše osuđuje Khuenovu propagandu, koja tvrdi da su neodvišnjaci napustili krnji sabor iz straha da bi pravaši mogli demonstrirati protiv Strossmayera, koji dolazi u Zagreb na svečanost prilikom otvaranja galerije slika.⁷⁸ U komentaru Mazzurinoj izjavi povodom izlaska neodvišnjaka iz sabora, *Pozor* konstatira da vlada neće uspjeti da izazove sukob između opozicionih stranaka. Bile njihove opreke i te kako velike, obje se stranke slažu u osudi režima. Stoga se *Pozor* zalaže za sporazum s pravašima, iako ih kritizira.⁷⁹ Sloga neodvišnjaka i pravaša manifestira se prilikom otvaranja galerije slika u Jugoslavenskoj akademiji na dotada neviđeni način! Umjesto Starčevićevih žučnih napadaja na Strossmayera, pravaši sudjeluju na svečanosti. *Pozor* čak pledira za »savez srdaca« protiv prevlasti »mađarskog plemena«, a *Sloboda* ističe veliku opreku među složnim sudionicima kulturne svečanosti i predlaže savez opozicije, ali bez pismenog ugovora, kako to želi Neodvisna narodna stranka.⁸⁰ Zajednički istup opozicionih stranaka protiv mađarske hegemonije pobuđuje snažan odjek u štampi Monarhije i početak velike kampanje protiv Strossmayera, koja će 1888. kulminirati u njegovu sukobu sa samim kraljem. Bečka dualistička štampa konstatira da je Strossmayeru i Starčeviću klicala ista svjetina i prikazuje Strossmayera kao najvećeg agitatora za premoć Slavena u Monarhiji, ustajući pri tom protiv težnji za sjedinjenjem Hrvatske i Dalmacije. Protumađarska demonstracija hrvatske opozicije prikazana je kao akt katoličkog ekskluzivizma i hrvatskog šovinizma, kome se protivi srpska vladina grupacija, što je, dakako, karakteristično za tendencije liberalnih dualističkih krugova.⁸¹

Razumije se da Starčeviću nimalo ne odgovara zajednički istup s neodvišnjacima, ali vjerojatno ima protiv sebe većinu vodstva. Zadovoljava se dakle samo jednim člankom u kojem napada »Slavosrbe« protjerane s korita tj. neodvišnjake, a štiti o svečanosti.⁸² Tek godinu dana kasnije, pišući protiv »koko-dakanja« o Strossmayerovim dobročinstvima, Starčević izražava svoj prijezir prema »prostoti«, koja je sudjelovala u svečanosti tj. i prema pravašima.⁸³ Barčić shvaća ovu proslavu sasvim drugačije. Na Balkanu gdje se »više plemena« bori za prvenstvo uspjeh je siguran onom, koje ima najviši kulturni stupanj — izjavljuje on u saboru. Hrvatski narod zna da je njegov kulturni napredak trn u oku njegovih neprijatelja. Zato je zagrebačko građanstvo Strossmayeru, »koji želi da u kolu balkanskih zemalja bude grad Zagreb ono, što

⁷⁶ HS 30. IX 1885. Ratković, n. dj.

⁷⁷ SO Vojnović Strossmayeru 26. IX 1884.

⁷⁸ Narodne novine 27. X 1884. *Sloboda* 29. X 1884.

⁷⁹ *Pozor* 28. X 1884.

⁸⁰ *Pozor* 8, 18, 20, 21. XI 1884. *Sloboda* 10, 15. XI 1884.

⁸¹ *Pozor* 20. XI 1884.

⁸² *Sloboda* 28. XI 1884.

⁸³ *Sloboda* 19. IX 1885.

je Italiji Florenca, ova prva postaja talijanskog jedinstva, a što je Toskana da bude Hrvatska, tomu mužu priredilo takav veličanstven doček, kakav nijednomu monarku nije u Hrvatskoj u dio pao.⁸⁴ Iz ove izjave jasno proizlaze korijeni Barčičeve simpatije za Strossmayera i njegova želja za suradnjom s neodvišnjacima. On je uvjeren da Strossmayer svojom kulturnom djelatnošću stvara jedan od uvjeta za okupljanje balkanskih zemalja oko Hrvatske.

Starčević ne može spriječiti razgovore pravaša i neodvišnjaka prilikom otvaranja galerije slika. U ime Stranke prava pregovara neizbježni Folnegović! Klub Neodvisne narodne stranke prima njegov prijedlog, koji računa s radom kraljevinskih odbora hrvatskog i ugarskog sabora za saniranje nagodbenih povreda.⁸⁵ Predstavnici obiju stranaka s pravom su uvjereni da kraljevinski odbori neće uraditi ništa. Sve do sloma pregovora oni, čini se, dogovaraju sporazumni rad, a na kraju toga »čoravog posla« nastojat će da postignu potpuno sjedinjenje svojih stranaka. Ako, naime, mađarski kraljevinski odbor odbije da nagodbu sanira (to će on i uraditi), može se to s hrvatske strane tumačiti kao napuštanje nagodbe. Prema tome, neodvišnjaci su spremni da u tom slučaju prime izrazito protunagodbeni pravaški program, ali uz priznavanje zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. Bude li nagodba ipak sanirana, u što nitko ne vjeruje, ona će time biti učvršćena i obje opozicije će izgubiti svoj *raison d'être* — smatra Vojnović. Međutim, klub Stranke prava odbacuje fiksni sporazum s Neodvisnom strankom sa pet protiv četiri glasa.⁸⁶ Po Vojnovićevu svjedočanstvu, za suradnju s neodvišnjacima zalagali su se svi Primorci (Barčičevi sumišljenici), a »radikalci« tj. Starčevići pristaše dobili su većinu samo zbog odsutnosti članova Zagoraca (baruna Rukavine). I taj podatak objašnjava kolebanje vodstva Stranke prava u odnosu prema neodvišnjacima. Otprilike polovina vodstva želi suradnju, a druga polovina pristaje uz A. Starčevića. Prema tome, zaključci vodstva u tom pitanju postaju manje više rezultat slučajnosti. Pa ipak, Khuenov pritisak nameće slogu opozicije. Sam David Starčević hvali neodvišnjačke govore u saboru nazivajući ih »novim kršćanima« Stranke prava. »Mi vam čestitamo; pristupite, da idemo skupa makar u grob za slobodu naroda hrvatskoga, da ovim lopovštinam koje su se uvukle u narod na kraj stanemo.«⁸⁷ Osim toga, David govori u novom

⁸⁴ HS 28. IV 1885.

⁸⁵ Na početku Khuenova režima Tisza i Khuen odlučuju da se sastanu regnikolarne deputacije hrvatskog i ugarskog sabora da bi raščistile »pomutnje« nastale u tumačenju nagodbe. Jasno je da je istovetno tumačenje nagodbe s hrvatske i s mađarske strane nemoguće. Tendencija ovog manevra je umirenje javnosti u Hrvatskoj nakon Narodnog pokreta tobožnjom dobrom voljom mađarske vlade, sve do časa kada Khuen bude imao dovoljno jak aparat da bez rizika izvrši svoju misiju. Hrvatski sabor bira svoj odbor 20. XII 1884. uz apstinenciju opozicije, a ugarski sabor 19. III 1885. uz ogorčenje mađarske opozicije, koja tvrdi da samo ugarski sabor ima pravo da tumači nagodbu. Kraljevinski odbori ne postižu suglasnost. Hrvatski nuncij objavljen je u ožujku 1886, a mađarski odgovor tek u jesen isti godine. Hrvatski odbor izvještava sabor o svom neuspjehu 16. III 1887. Tom prilikom se vidi da članovi Narodne stranke i ban nemaju istovetno stajalište u tumačenju nagodbe, pa ipak Narodna stranka i dalje izvršava Khuenove naloge. HM sv. 98/612-7 (spisi regnikolarne deputacije god. 1886.).

⁸⁶ SO Vojnović Strossmayeru 25. XI 1884, 12. I 1885. Iz Vojnovićeva pisma stječe se dojam da je i sam Folnegović glasao za odbijanje ponude neodvišnjaka.

⁸⁷ HS 3. I 1885.

»slavenskom« i proruskom duhu, koji neodvišnjaci pozdravljaju kao napuštanje hrvatskog ekskluzivizma i kao jedan od uvjeta za suradnju opozicije. Šime Mazzura odgovara Davidu Starčeviću da su se obje stranke, svaka sa svojim oružjem, sastale protiv mađarske hajke. Neodvišnjaci se naročito raduju što je Stranka prava »prigrllila ideju slavenske uzajamnosti«. ⁸⁸ Prirodno je da zajednički slavenski osjećaji opozicije, protiv kojih mađarska vlada stalno ratuje kao protiv panslavizma i veleizdaje, izazivaju Khuenovu neposrednu reakciju. Ironizirajući suradnju opozicionih stranaka, ban se, štaviše, predstavlja saboru kao zaštitnik hrvatstva od slavenske opasnosti! On, naime, nije htio dopustiti održavanje kongresa jugoslavenskih književnika u Zagrebu upravo u interesu — hrvatstva! ⁸⁹

Od 1884.—87. neodvišnjaci se stalno trude da postignu zajednički saborski rad s pravašima. Međutim, moguća je samo povremena suradnja. Zato se oni žale da Stranka prava, ostajući zatvorena u svom taboru i polemizirajući s neodvišnjacima, zapravo pomaže Khuenovoj stranci. ⁹⁰ Iako žele sporazum s pravašima, neodvišnjaci su na oprezu da i njih same ne optuže zbog veleizdaje. Oni često ističu da se ne slažu sa »zabludom« Stranke prava prema kojoj Monarhija može biti skupina samostalnih jedinica povezanih jedino kraljevom ličnošću. ⁹¹

Ljeti i u jesen 1885. dolazi opet do suradnje opozicije u povodu poznate arhivske afere (Khuen potajno prebacuje komorske spise iz zagrebačkog arhiva u Budimpeštu). Veliki skandali u saboru i udarac nogom, koji ban dobiva prilikom svoje uvredljive sumnje da su spisi dotada bili u »poštenom posjedu« (kao vlasništvo Hrvatske), predstavljaju nakon veleizdajničke adrese drugu etapu u Khuenovu sistematskom uništavanju Stranke prava. Pritisak mora biti snažan ne samo iz unutarnjepolitičkih razloga i lične osvete udarenoga grofa Khuena, nego i zbog toga što je u isto vrijeme došlo do ujedinjenja Bugarske, koje pobuđuje velike nade u hrvatskoj opoziciji. Prije svega, Khuen uništava egzistenciju Davida Starčevića. Zbog saborskoga skandala u povodu arhivske afere osuđen je na tamnicu i gubitak advokature (osuđena su još dva pravaška zastupnika). Nakon što je izdržao tamnicu, protiv njega se pokreće nova parnica zbog tobožnjih advokatskih zloupotreba, koja ga najzad izbacuje iz političkog života. Pojavit će se opet u vrijeme raskola Stranke prava, ali samo da poveća zbrku u borbi za nasljedstvo Ante Starčevića.

Strossmayer se zalaže za trajnu slogu s pravašima u uvjerenju da oni popuštaju u svom negativnom stavu prema Jugoslavenskoj akademiji. On osuđuje proces protiv D. Starčevića i drugova kao sramotu i »strašnu čušku našoj justiciji«, a pozdravlja suradnju opozicije na zagrebačkim gradskim izborima, koja je omogućila pobjedu neodvišnjaka M. Derenčina. ⁹² Kontakti obiju stranaka nastavljaju se 1886. Potkraj te godine klub Stranke prava ponovo odbacuje prijedlog o fuziji opozicije; A. Starčeviću priklanja se većina kluba, a pro-

⁸⁸ HS 9. I 1885.

⁸⁹ HS 12. I, 28. IV 1885.

⁹⁰ Š. Mazzura — M. Derenčin, Program oporbenih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1894, 1—2.

⁹¹ Pozor 18. IX 1885. Vidi str. 92.

⁹² SK R-5622 Strossmayer Vojnoviću b. d. (po sadržaju druga polovina prosinca 1885.).

tive mu se samo Primorci (Barčić) i još jedan zastupnik. Pravaši ipak potpisuju neke prijedloge neodvišnjaka u saboru, jer ovi nemaju dovoljan broj poslanika za samostalne prijedloge.⁹³

3. Proruska orijentacija Stranke prava

U toku dosadašnjeg izlaganja već sam upozorila na prorusku orijentaciju kao osnovu na kojoj niču pravaška shvaćanja osamdesetih godina.⁹⁴ Ruske simpatije pravaša nastaju, čini se, još za vrijeme rusko-turskog rata 1877, a pogotovu 1878, u povodu stjecanja nezavisnosti triju balkanskih država. Do toga časa, kaže sam A. Starčević, »mi smo Rusiu merzili svom snagom našega serdca, od onda mi ju ljubimo onom snagom i nadamo se u nju.«⁹⁵ Od kraja 1877. do proljeća 1879. pravaši se kolebaju između proturuskih i proruskih tendencija, što se razabire iz *Slobode* i brošura A. Starčevića.⁹⁶ Serijom članaka u *Slobodi*, u travnju 1879, Starčević dvjzad udara temelj rusofilskoj politici. Oslon na slavensku Rusiju uzrokuje dvije vrste reakcija u dotada protuslavenskoj Stranci prava: s jedne strane stajalište Starčevićovo, koji pokušava uskladiti svoju mržnju na slavensko ime s nadom u Rusiju kao osloboditeljicu i hrvatskog naroda, a s druge strane pojava intenzivnoga slavenskog osjećaja, koji vidi u hrvatstvu dio slavenstva i svrstava Hrvate među narode »istoka«, a ne više »zapada«. Najizrazitiji predstavnik ove druge struje je Barčić. U nizu svojih radova, Starčević je do toga časa prikazivao »slavjansko bratimstvo« kao propast za hrvatstvo. »... Za te sanjarie bez svakoga saderžaja neima temelja u prošlosti, neima razloga u sadašnjosti, a ni izgleda u budućnosti«, pisao je kada je sanjao o Podunavskoj konfederaciji u kojoj bi Hrvati imali ulogu koja im pripada »među narodi zapada«, nakon što bi se druge južnoslavenske nacije pretopile u hrvatsku.⁹⁷ Novu Starčevićovu koncepciju u vezi s proruskom orijentacijom, prvi put je izrazila *Sloboda* riječima: »Tkogod narodu hrvatskom koristi, tkogod ga oslobodi, svaki je dobro došao, pa bila to ista oćinska Austrija ili vitežka bratja Magjari.«⁹⁸ Sam Starčević kaže: »Ali kad sama Rusia svojom kervju i svojim troškom oslobodi narodah i time oslobodjenjem, kako je pravo, i ona se koristi: pametni Hervati, i mladi i stari, dadoše se štovati i ljubiti Rusiu kako-no su štovali i ljubili Francezku Napoleona III, i kako će štovat i ljubiti bez razlike svaku državu koja pomogne potlaćenim narodom slobodi, čovečanstvu.«⁹⁹ Prema tome, oslon na slavensku Rusiju nije načelno

⁹³ SO Amruš Strossmayeru 15. XII 1886.

⁹⁴ Flaker, Pravaštvo, n. dj.

⁹⁵ *Sloboda* 9. I 1886. Jurišić, n. dj., 533.

⁹⁶ A. Starčević, Na čemu smo, n. dj. Na javnoj skupštini sazvanoj po članovima Narodne stranke 6. VIII 1877. u svrhu manifestacije prigodom bosansko-hercegovačkog ustanka mladi pravaš Hinković udara na Rusiju u skladu s dotadašnjim pravcem stranke. No Folnegović se već priključuje zaključku skupštine, koja pozdravlja »narode Istoka« i Rusiju, ali kao saveznicu Monarhije. Taj je zaključak u duhu kasnije Neodvisne narodne stranke, a ne Stranke prava, koja osamdesetih godina priželjkuje rat Rusije i Austro-Ugarske. Folnegović, Doživljaji, n. dj., Hrvatska 5, 6. XI 1902.

⁹⁷ A. Starčević, Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, Zagreb 1894, 6.

⁹⁸ *Sloboda* 14. I 1880.

⁹⁹ *Sloboda* 21. II 1886.

nego taktičko pitanje.¹⁰⁰ Značajno je da Starčević nije dosljedan u izbjegavanju slavenskog imena. On izjavljuje za češku javnost da su Hrvati članovi »velikog slavenskog roda«, koji će ubuduće značiti ono što u tom času znači germanstvo.¹⁰¹ Na svaki način, kod njega ne nalazimo izljevne vatrenih slavenskih osjećaja koje manifestiraju mladi pravaši osamdesetih godina, npr. ovim riječima:

»Danas Niemci i Magjari izrazuju samo svoja čuvstva, svoje misli i želje, dočim se za misli i srce Slavenah u ovoj monarkiji niti ne obazire ni ne pita. Slaveni smo i mi Hrvati. Nas se samo pita krv i novac. To mi dajemo. To smo mi davali monarkiji za najtežih, najkritičnijih danah. Nu ako se Beč i Pešta ne obaziru u vanjskoj politici na nas Hrvate, to nam za to ipak ne će zatrti naša slavenska čuvstva.« — »... Kad bi se zapadna, protuslavenska kultura ugnijezdila još i na Iztoku, onda bi mi Hrvati propali. Mi smo Slaveni i nam se je osloniti jedino o slavensko jako deblo, a toga na zapadu nema. Na jugoiztoku su naša braća i na nje valja da se oslonimo. Mi nesmijemo htjeti da se na jugoiztoku ugnjzdi protuslavenski upliv, jer bi nam se onda i s druge strane oko vrata obavila željezna ruka, da nas udavi.

Mi Hrvati dobro znamo i čutimo kako nam je danas. Ako sada na jugoiztoku slavenska misao pretrpi poraz, onda ćemo mi Hrvati još teže očititi švabsko-magjarsku kulturu. Kratkovidan je svaki Hrvat koji ne uviđa da se danas u Bugarskoj riešava i jedan zamašan dio sudbine Hrvatske. Trpila slavenska misao ma na kojem mu drago dielu svieta, tiče se to i nas Hrvatah, a kud i kamo više, ako slavenstvo trpi u našoj neposrednoj blizini. Zapadno nas sunce već toliko stoljećah grije ali nas još ogrijalo nije. Što gore, od tog zapadnog sunca cvokotaju nam zubi, drhću nam ruke, srce se smrzava. Na Iztoku je naša divna zora. Sa iztoka mora da nam se rodi žarko sunce, da nas ogrije, da spružimo ukočene ruke, da nam bržim kucajem kucne naše smrznuto srce.«¹⁰²

U pohvalama Rusije Starčević sudjeluje sa svim žarom svoga zagrižljivog pera. U moru članaka u pravaškoj štampi, on i drugi pisci plješu svakom uspjehu Rusije — bio to Balkan ili Afganistan, a napadaju sve njene protivnike, od Njemačke, Austro-Ugarske, Velike Britanije sve do službene Srbije, a na kraju i Bugarske.¹⁰³ Najzanimljivija strana pravaškog oslona na Rusiju svakako je u problemu: kako pravaški pisci pokušavaju prebroditi opreku između svojih buržoasko-demokratskih ideja i simpatija za apsolutističku Rusiju. Poznate su radikalne tendencije dijela pravaša u socijalnom pogledu.¹⁰⁴ Međutim, Stranka prava nema socijalni program. U skladu s njenom državno-pravnom politikom, socijalna pitanja dolaze na dnevni red tek nakon oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske. Iz te činjenice izvire i pravaško stajalište prema socijalnim problemima u Rusiji, koji treba da se u cjelini rješavaju tek kada Rusija izvrši svoju misiju. Prije prihvaćanja proruske politike oni napadaju rusko samodržavlje, ali nakon proruske orijentacije za njih je najvažnije da

¹⁰⁰ Flaker, n. dj., 113; HS 10. I (Radošević), 23. IV 1885. (A. Pavić).

¹⁰¹ Sloboda 16. X 1884. Flaker, n. dj., 117.

¹⁰² Hrvatska 16. X 1886.

¹⁰³ Između Starčevićevih proruskih članaka ističem njegovu izjavu protiv sudjelovanja Hrvata pri proslavi 1000-godišnjice Ćirila i Metoda u Velehradu, u kojoj on vidi proturusku demonstraciju pod vjerskim plaštem. Sloboda 24. II 1885. Strossmayer je htio povesti hodočašće u Velehrad, ali nije uspio.

¹⁰⁴ Flaker, O pravaškom radikalizmu, n. dj.; A. Flaker, Časopis »Svijetlo«, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu II, 1954; A. Cesarec, Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871. Mala historijska knjižnica 1, Zagreb 1951.

Rusija pomogne rješavanje nacionalnog pitanja na Balkanu. Zato su manje više rezervirani prema elementima koji Rusiju slabe iznutra, a s time i njenu udarnu snagu prema vani. Starčević se ne protivi carskom samodržavlju, prema kojem se odnosi kao nekada prema neustavnom režimu Napoleona III. On smatra da je nekada bolja diktatura, a nekada ustavni režim. Ovo mišljenje dijeli i Barčić. Starčević i drugi pisci naveliko hvale ruskog cara, čiji je pret-hodnik ukidanjem kmetstva proveo »najveći, najzamašniji prevrat u povesti narodah«. Aleksandar III je otac svoga naroda, uzvikuje *Sloboda*. Ruskog seljaka ne tare porez (»kao našega«; treba čitati između redaka). »... Njegova občina nadkrilila je mnogu tu nadri-ustavnu državu u pogledu uprave javnih posalah.« Pisac, dakako, misli na Hrvatsku. Pravaški su zastupnici ne jednom izjavljivali da je hrvatska autonomija u nagodbenom sistemu manja od samouprave općina u drugim državama. Napredak Rusije temelji se na činjenici »da se absolutizam u Rusiji vazda klanja volji naroda« (potcr. *Sloboda*; između redaka treba čitati: »dinastija u Austro-Ugarskoj nipošto se ne klanja volji naroda«).¹⁰⁵ Ovo je shvaćanje nastalo pod utjecajem slavenofilskih krugova u Rusiji.¹⁰⁶ Pravaška štampa uzdiže ih kao borce za slavenstvo, a »protiv otrovnoj bujici germanske pasmine«, dok osuđuje ruske »zapadnjake«, koji tobože slijede njemački utjecaj, pa štaviše, i zbog njihove težnje za ustavnim uređenjem Rusije.¹⁰⁷ Sad Starčević slavi glavne predstavnike slavenofilstva Aksakova i Katkova, koji su »zastupajuć ruski duh ne samo za narode Balkanah, nego i za celo čovečanstvo velike zasluge stekli.«¹⁰⁸ Ne začuđuje, dakle, što neki mladi pravaši, pod dojmom brojnih panegirika Rusiji i slavenofilske štampe, uzdižu samodržavlje do načela! Stoga *Sloboda* upozorava: »Ako okolnosti naroda ili zemlje nisu pogodne ustavu odtuda ne sledi, da ustav u načelu ne valja. Svakako bolje je nikakav, nego ovakav, koj služi za povod mnogim zloporabam« t. j. kao u Hrvatskoj.¹⁰⁹ Budući da pravaši, neodvišnjaci i druge slavenske stranke u Monarhiji slave carsku Rusiju, službena štampa otkriva svoje »demokratske« osjećaje i u svojoj proturuskoj kampanji stavlja težište na »reakcionarnost« carske Rusije.¹¹⁰ Simpatije pravaša za slavenofile ne može umanjiti ni njihovo natražnjaštvo ni pravoslavni prozelitizam. Pravaši, dakle, brane samodržavlje, ali se ipak ne mogu odreći simpatija za njegove protivnike — nihiliste. U procijepu između ovih dviju krajnosti Starčević i drugi pisci ovako konstruiraju nihilistički problem: Odbacujući teroristička sredstva nihilista Starčević tvrdi da među njima postoje dvije skupine: jedno su Rusi koji žele opravdane promjene, a drugo su elementi koji stoje pod njemačkim utjecajem, i na njih Starčević primjenjuje antipatije koje osjeća prema zapadnoevropskom socijalizmu, toj tobožnjoj njemačkoj tvorevini. Kada će u Rusiji biti više slobode, što pravaši u krajnjoj liniji ipak žele, rastavit će se »nečisti življi« od »čistih«. Radi se dakle o tipičnoj Starčevićевой upotrebi pojma »slavosrpske pasmine«. Polazeći s toga stajališta, članci u pravaškoj štampi ističu čas jednu

¹⁰⁵ *Sloboda* 25. IX 1884, 9. I 1886. (vidi str. 71).

¹⁰⁶ Rusku općinsku zajednicu slavili su i socijalisti-utopisti (Černiševski). U pravaškoj se argumentaciji može razabrati i njihov utjecaj.

¹⁰⁷ *Sloboda* 1. III, 10. V 1882.

¹⁰⁸ *Sloboda* 9. I 1886.

¹⁰⁹ *Sloboda* 31. I 1885.

¹¹⁰ npr. HS 1. V 1885. (Miškatović), 11. XII 1886. (Favić).

čas drugu od ovih dviju tobožnjih komponenti nihilizma.¹¹¹ Zato pravaši kolebaju između poštovanja za žrtve nihilista i njihove osude zbog »zavođenja« radnika, te isticanja »velikodušnosti« ruske vlade prema radnicima.¹¹²

U svim brojnim Starčevićevim proruskim člancima kao i u člancima o različitim balkanskim događajima osjeća se kao crvena nit njegovo uvjerenje, koje je nastalo poslije okupacije Bosne i Hercegovine, da će Austro-Ugarska uskoro biti u ratu poražena. »U budućem iztočnom ratu, došlo do njega danas ili sutra, Rusia ima odlučivati«, uzvikuje Starčević. Drugim riječima, tada će kucnuti i čas oslobođenju Hrvatske.¹¹³ U skladu s velezidajničkom tendencijom pravaša, koja nužno jača proruskom orijentacijom, Stranka prava se oduševljava Podunavskom konfederacijom, koja će se možda stvoriti nakon rusko-austrijskog rata. Ovu je ideju postavio na dnevni red sam Starčević 1868, tj. prije rusofilske politike, a bila je uperena i protiv Austro-Ugarske i protiv Rusije. Ta bi konfederacija obuhvaćala osam naroda jugoistočne Evrope, uključivši i Jugoslavene pod hrvatskim imenom.¹¹⁴ God. 1878. Starčević je pisao: »Pa bilo da slobodna volja i korist narodah slože jedinstvo, bilo da iz iste prejasne obitelji (tj. Habsburgovaca; M. G.) neovisni vladari upravljaju srećne narode iz Sarajeva, iz Varšave, iz Piacenze, iz Frankfurta, iz Beča, iz Praga, iz Budima: na svaki onaj način, sudimo, stanje i narodah, i čovečanstva, i dinastie, bilo bi pogodnije nego je uz današnje obstojnosti.« Jasno se vidi koji bi narodi ušli u tu konfederaciju zajedno s hrvatskim, kojem bi centar bio u Sarajevu, nakon što bi se sve »nacepljene«, »tuđe narodnosti« rastopile u hrvatskom narodu.¹¹⁵ Prema tome, koncepcije iz 1868. i 1878. nisu identične i ostavljaju otvorenu mogućnost da se ta grupacija provede i pod dinastijom Habsburgovaca. Proruska orijentacija osamdesetih godina nužno vodi do Podunavske konfederacije kao posljedice raspada Habsburške monarhije.

Folnegović tvrdi da je najdosljedniji pobornik te zamisli bio Barčić.¹¹⁶ Podunavska konfederacija ne može se ostvariti pod protektoratom Austro-Ugarske, a predstavlja jedini državni oblik prikladan za napredak balkanskih naroda, kojih okupljanje Monarhija ne može spriječiti — piše Barčić. Za ostvarenje ujedinjenja »našeg naroda« od Marice do Soče, od Balkana do Jadrana i Egeja, Barčić je spreman da žrtvuje i »historički legitimizam« tj. hrvatsko državno pravo pod dinastijom Habsburgovaca.¹¹⁷ Barčić i pravaška štampa osamdesetih godina zapravo misle na balkanski savez, a govore o podunavskim zemljama, koje ulaze u okvir Monarhije samo zato da kamufliraju svoju težnju za prekidom svake veze s tim zemljama. Osim toga, u vrijeme kada pravaši otkrivaju svoje osjećaje za slavenstvo, oni ne mogu željeti državnu zajednicu s neslavenskim narodima, a pogotovu ne s »protuslavenskim« Nijemcima i Mađarima. Barčić, kao glavni pobornik balkanskog saveza, najjasnije izražava u saboru težnju pravaštva za rušenjem Habsburške monarhije.

¹¹¹ npr. Sloboda 29. III 1880. Hrvatska 7. IV 1886. Flaker, O pravaškom radikalizmu, n. dj., 94—5. Isti, Pravaštvo i Rusija, n. dj., 116—7.

¹¹² Sloboda 9. III 1885.

¹¹³ Sloboda 9, 15. I 1886. Ratković, n. dj.

¹¹⁴ (A. Starčević), Stranke u Hrvatskoj, Hrvatska 1868, II. Djela III. n. dj. Flaker, Pravaštvo i Rusija, n. dj., 110.

¹¹⁵ Starčević, Na čemu smo, n. dj., 4.

¹¹⁶ F. Folnegović, Sada ili nikada, Zagreb 1900, 23.

¹¹⁷ Kvarner 15. V, 1. VI 1884.

Nezadovoljstvo naroda u Hrvatskoj moglo bi dovesti do revolucije, koju »paklena misao« želi izazvati u nezgodnom času, tj. kada Monarhija može staviti veliku vojsku na raspolaganje tlačiteljima Hrvatske — izjavljuje Barčić. Međutim, obje opozicije nastoje da ne dođe do »eksplozije« sve do onog časa kada Monarhija, zbog vanjskih događaja, ne će moći upotrijebiti vojsku protiv Hrvatske. »Eksplozija će poslati na komade trulu ovu monarhiju, a otačbenici stranke prava pobožno će podići komad, koji se Hrvatska zove, te nastojati, da dopale joj rane izlieče, da ju njeguju, te da ju predadu neodvisnu i slobodnu narodu svomu.«¹¹⁸ Stranka prava nije kriva, uzvikuje Barčić, što Habsburgovci nisu izvršili misiju koju im je odredila »providnost božja«, naime, što nisu ostvarili »naše narodno jedinstvo«. Stranka prava nije kriva što »naš narod« s nadom gleda prema sjeveru u očekivanju da se ponove »liepi dani« Vilagoša.¹¹⁹ Istu misao on izlaže krajem 1886, u proračunskoj debati, u najslavnijem pravaškom govoru izrečenom u Hrvatskom saboru. »Hrvatska je udo velike obitelji koja obitava prediele od Urala do Jadranskoga mora, i koja je pozvana da svietom gospoduje.« On napada hrvatsku vladu što ne podupire »uzajamnost slavensku« i »oslobođenje slavenskih plemena na Balkanu«, a mađarsku vladu zbog njene protuslavenske politike, koja je pretvorila Srbiju u mađarski pašaluk i pozdravila »bratoubojni« srpsko-bugarski rat.

»Gospodo! Zna se teški se oblaci dižu na iztoku, teškim, pogibeljnim i strašnim kušnjam ide u susret naša monarkija. Svaki, koji je lojalan od nas prama monarkiji, koji želi, da joj osigura obstanak, mora raditi oko toga, da Hrvatsku umiri, da Hrvatskoj budu zajamčeni uvjeti samostalnoga državnoga bića. Gospodo! Hrvatska zadovoljna, umirena biti će u iztočnih zapletajih, koji se prijavljaju, velika sila za monarkiju, dočim tako nezadovoljna tako uznemirena, bi mogla postati Ahilovom petom, jer važnost i veličina naroda ne mjeri se po prostoru, koji zauzimalje, ne mjeri se po broju pučanstva, nego po važnosti njegova položaja, po uplivu koga vrši, po simpatiji, koju si znade pribaviti, a u tom je smislu Hrvatska velevažan faktor na Balkanu.«

Barčić se dalje poziva na mladočeški organ *Národní listy*, koji je pisao da se austrijski Slaveni mogu nadati poboljšanju svoga položaja samo od rusko-austrijskog rata, u kojem bi Austrija bila poražena. »Jer, gospodo, neka Magjari, neka vis. kr. zem. vlada slobodno podržava pooštreno ovo stanje u Hrvatskoj, ali neka dobro pamte, da će onaj čas, preuzvišeni gospodine, kad bude prvo kopito kozačkoga konja udarilo na bečkom pločniku, kucnuti sat slobode slavenskih plemena, a Hrvatska će slobodnom i nezavisnom uskrsnuti na razvalinah toga protunarodnoga dualističkoga konglomerata.«¹²⁰

Barčićev veleizdajnički govor poslužio je banu da još više pojača pritisak na Stranku prava. Khuen odmah odgovara Barčiću. Povodom tvrdnje da iza Stranke prava stoji hrvatski narod, ban konstatira da je stranka doista »za kratko vrieme prividno zastupala javno mnijenje«, ali da to sada više nije slučaj. Khuen ima pravo jer je Stranka prava do kraja 1886. nazadovala. Ban je uvjeren da će sam hrvatski narod istjerati iz sabora stranku koja želi »razsap monarkije«. Drugim riječima, Khuen prijeti da će staviti Stranku prava izvan

¹¹⁸ HS 14. I 1885.

¹¹⁹ HS 28. IV 1885.

¹²⁰ HS 9. XII 1886. Usp. i Barčićev govor 16. III 1887. s istom, ali ponešto ublaženom tendencijom.

zakona. Za banovu je taktiku značajna i prijetnja da neće doći do ostvarenja hipotekarne banke, za kojom domaća buržoazija toliko vapi, dok »pojedini rade o zatoru ove monarkije«. On ne propušta pohvaliti Barčića što je govorio protiv prijedloga neodvišnjaka da se odgodi proračun dok vlada ne iznese svoj stav povodom pregovora hrvatske i ugarske regnikolarne deputacije o kršenju nagodbe. Istodobno osuđuje Barčića što je pokazao da ipak postoji savez između pravaša i neodvišnjaka, jer je napao Khuena zbog zabrane kongresa jugoslavenskih književnika i proslave pedesetgodišnjice ilirskog pokreta. Iz Khuenova odgovora Barčiću i neobuzdanih napadaja njegovih poslanika i štampe na »Don Kihota« Barčića, Stranku prava i cijelu opoziciju, jasno se osjeća Khuenova tendencija da zajedno s pravaštvom pokopa također Neodvisnu narodnu stranku i novu opozicijsku grupu »centrum«, jer izbori su pred vratima i postoji mogućnost za suradnju opozicije. Zbog toga predstavnik neodvišnjaka Mazzura izjavljuje da se ne slaže s Barčićem i konstatira: »U takovih govorih traži Njegova preuzvišenost hranu za svoju politiku; pod plaštem ugnječenja tobože antidinastičke politike, on je množu povlast dobio proti ovoj zemlji.« Ban će sada nesumnjivo dobiti nova ovlaštenja »da gnječi narod i ovu zemlju i da propagira magjarsku državnu ideju.« I drugi neodvišnjak Derenčin izjavljuje da se »legitimne želje« njegove stranke mogu ostvariti samo »u granicah ove monarkije«. Simpatije sa »slavenskim plemeni«, koje se često nazivaju panslavizmom, može njegovati svaki Hrvat, a da se ne ogriješi o lojalnost prema dinastiji. Derenčin ne ističe rat Austro-Ugarske i Rusije nego naprotiv potrebu sporazuma ovih sila u istočnom pitanju i time tumači prorusko pisanje neodvišnjačkog organa *Pozora*. Khuen odgovara neodvišnjačkim predstavnicima da je uvjeren kako se i oni slažu s Barčićem.¹²¹ Ban ima donekle pravo. U svojoj iskrenoj lojalnosti koleba se već i sam biskup Strossmayer, koji smatra da je Barčićev govor »neobhodno nuždni plod današnjega pritiska.«¹²² Ne začuđuje što poslije Barčićeva govora saborska većina izručuje sudu D. Starčevića radi progona povodom tužbe zbog tobožnjih advokatskih zloupotreba.

4. Stranka prava i srpsko pitanje

Proruska orijentacija Stranke prava uzrokuje i promjenu u njenom stajalištu prema Srbima. Zbog nove konstelacije velikih sila na Balkanu poslije Berlinskog ugovora, Srbija se od 1879. nalazi u interesnoj sferi Austro-Ugarske.

¹²¹ HS 9.—13. XII 1886.

¹²² SK R 5622 Strossmayer Vojnoviću 22. XII 1886. Nekoliko mjeseci kasnije biskup ovako daje oduška svojim osjećanjima: »Prejasna dynastija nas je pozitivnom svojom kooperacijom (s Mađarima; M. G.) bacila u današnje stanje, ona nas i opet pozitivnim načinom u ovom stanju drži, i mi ćemo u ovakom stanju do skrajne sramote i propasti doći na veliku štetu sj. dynastije i ciele države. Bilo bi skrajno vrijeme da to sj. Dynastija uvidi, i da nam dok je još vrijeme da pravedna i patriotska bana i da nam tada u borbi proti asiatskoj oholosti, bahatosti i nesnosljivosti, nikako ne veže ruke. Ja bi to samo želio od previšnje dynastije. Nebude toga ko što nije ufanja, onda valja se boriti do skrajnosti a uzdati se jedino u Boga i u buduće događaje.« SK R5622, Strossmayer Vojnoviću 5. III 1887. Prema tome i Strossmayer, na svoj način, dolazi do sličnih zaključaka kao i Starčević. Ovo pismo pokazuje njegovo raspoloženje koje će ga godinu dana kasnije dovesti u sukob sa samim kraljem zbog poznatoga Kijevskog telegrama. Vlada je zaustavila i telegram sa čestitkom Stranke prava upućen u Petrograd povodom Cirilo-metodske proslave. HS 27. IV 1885. (D. Starčević).

U jesen 1880. pada liberalna vlada Jovana Ristića, koji nije htio ići do kraja u popuštanju austro-ugarskoj diplomaciji.¹²³ Iste godine ban Pejačević zamjenjuje u Hrvatskoj bana Mažuranića, koji također nije mogao ići do kraja u popuštanju mađarskoj vladi. God. 1881. izgradnja i eksploatacija željeznica u Srbiji dolazi u austro-ugarske ruke, a trgovačkim ugovorom i tajnom konvencijom Srbija postaje ekonomski i politički privjesak Monarhije.¹²⁴ God. 1882. Milan Obrenović se u sjeni velike Monarhije proglašava kraljem.¹²⁵ U međuvremenu jača Radikalna stranka, koja odražava otpor svih slojeva srpskog društva protiv Milanove proaustrijske politike i njegovih apsolutističkih postupaka. Napredak radikala u Srbiji odvija se usporedo s pretvaranjem grupe pravaša u Stranku prava. Radikali su proruski orijentirani, žele povezivanje balkanskih naroda, bore se protiv Milanova apsolutizma za samoupravu općina, služe se demokratskim parolama, istupaju u ime srpskih seljaka (organiziraju ih, štaviše, što pravaši ne čine), koje kao i hrvatske tišti učvršćenje kapitalističkih oblika na selu, a prije svega veliki porezi. Zanimljivo je da iste godine, 1883, dolazi do Narodnog pokreta u Hrvatskoj i Timočke bune u Srbiji tj. do seljačkih nemira u koje su na različite načine upleteni i pravaši i radikali. Najzad, i pravaši i radikali izvrgnuti su progonima svojih vlada. Zato ne iznenađuje da djelatnost radikala nailazi u pravaša na simpatičan odjek. Nakon uspjeha radikala na izborima u prosincu 1880, u času kad se osniva nova Narodna radikalna stranka, *Sloboda* donosi članak koji hvali radikale i njihova načela. Uredništvo ističe tom prilikom ne samo ugled koji su radikali stekli u Srbiji, nego i mogućnost njihova utjecaja na Hrvatsku tj. na srpsku buržoaziju u Hrvatskoj u pravcu njena priključenja opozicijskoj politici.¹²⁶ Iz pravaške se štampe mogu razabrati simpatije za Timočku bunu, iako ona zbog austro-ugarske i srpske cenzure ne može pratiti tok događaja. Upravo s obzirom na radikale, Starčević konstatira nakon Timočke bune da »Srbijanci nepristaju uz nemačko-austrijski savez, i da oni to derže za najkukavnije delo Milanove vladavine. Oni bo dobro znadu, da u tom savezu oni ne mogu ništa dobiti

¹²³ *Sloboda* negoduje zbog željezničke konvencije, a hvali srpsku vladu što ne želi trgovačkim ugovorom postati ovisna o Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. »Balkan je svojina narodah to valja za nas sve, a svakom drugom doviknimo Hands off!« *Sloboda* 14. IV, 10. IX 1880.

¹²⁴ Starčević vjeruje da Srbija nakon trgovačkog ugovora s Austro-Ugarskom više nema što da izgubi. Nada se da puk Srbije vidi da je žrtvovan tuđincu. Tješi se time da Srbija nema ono značenje za Balkan, koje ima Bugarska (pod ruskim utjecajem). *Sloboda* 14. X 1883.

¹²⁵ *Sloboda* pozdravlja proglašenje kraljevine u nadi da će Srbija učvrstiti svoj nezavisni položaj (tajna je konvencija dakako nepoznata) i vratiti se svojoj dobročiniteljici Rusiji. *Sloboda* 10. III 1882. — O Srbiji u tom razdoblju vidi: S. J o v a n o v i ć, Vlada Milana Obrenovića II, Beograd 1927; D. J a n k o v i ć, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd 1951; G. J a k š i ć, Iz novije srpske istorije, Beograd 1953; Jelavich, n. dj.; F. H a u p t m a n n, Austro-ugarska politika, trojcarski savez i tajna konvencija sa Srbijom godine 1881, Godišnjak Istoriskog društva BiH, IX; Lj. A l e k s i ć, Tajna konvencija iz 1881. kao okvir austrofilске politike kralja Milana, Historijski pregled 1960/1.

¹²⁶ *Sloboda* 9. I 1881.

do robstva i sramote, a izgubiti mogu sve što vredna imaju.«¹²⁷ I radikali vode računa o otporu pravaša protiv Habsburške monarhije. Slične ideje i težnje povezuju pravaše i s radikalima u Vojvodini, koji pokazuju sklonost za srpsko-hrvatsku suradnju. Pravaše i radikale razdvaja činjenica što oni žele hegemoniju hrvatske odnosno srpske buržoazije na Balkanu — to se prije svega vidi u težnji da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj odnosno Srbiji, što im je struktura jugoslavenskih nacija nejasna, pa uvijek može doći do nesporazuma i, najzad, što ih unutrašnja i vanjska politika dualističke Monarhije sistematski dovodi u situacije pogodne za sukob. Međutim, i pravaška i radikal-ska štampa stavljaju u tom razdoblju težište na ono što ih spaja, a ne na ono što ih razdvaja.

Položaj na Balkanu od Berlinskog ugovora do raskida Trocarskog saveza 1887, kao i protuslavenska politika dualističke Monarhije jačaju dakle elemente srpsko-hrvatske suradnje. S druge strane, ista situacija stvara pogodno tlo i za izazivanje i zaoštavanje sukoba između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj. Na početku osamdesetih godina, srpska buržoazija u Hrvatskoj stoji pod dojmom proaustrijske politike Srbije, koja upućuje na mogućnost prijaznog odnosa vrhova Monarhije prema srpskom građanstvu. Srpski su političari svjesni teškog pritiska mađarskih vladajućih klasa. Oni znaju da od mađarske vlade mogu, u najboljem slučaju, očekivati samo »mrvice«. S druge strane, protumađarska, protodualistička politika bila bi moguća samo u uskoj suradnji s hrvatskom buržoazijom. Nakon bosansko-hercegovačkog ustanka ne dolazi to u obzir. Dojam Mažuranićeva školskog zakona (koji je svojom tendencijom laiciziranja škola okrnjio srpsku crkveno-školsku autonomiju) i progona Srba u Hrvatskoj, po nalogu mađarske vlade za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka, sprečava srpske političare da se priključe hrvatskoj opoziciji. Osim toga jača Stranka prava, čiji je ideolog Ante Starčević u svojim dobro poznatim »znanstvenim raspravama« tako vulgarno napadao srpsko ime i narodnost da je time podigao visok zid između hrvatske i srpske buržoazije — zid koji nije mogla srušiti težnja pravaša osamdesetih godina za suradnjom sa Srbima. Razumije se da mađaroni svakom prilikom odgovaraju na optužbe hrvatske opozicije da vlada i Mađari sistematski podjaruju hrvatsko-srpski sukob, da je to zapravo uradio Starčević svojim radovima. Predstavnici režima uspješno se služe Starčevićevim brošurama u izazivanju i održavanju šovinističkih osjećaja kod srpskih birača.¹²⁸ Srpski političari ne vjeruju ni jugoslavenski orijentiranoj Neodvisnoj narodnoj stranci jer su njeni članovi bili nosioci vlasti za vrijeme Mažuranića. I velik utjecaj katoličkog svećenstva u Neodvisnoj narodnoj stranci pobuđuje nepovjerenje u srpskih političara, koji u pravoslav-lju i svojoj crkveno-školskoj autonomiji vide glavnu političku i ekonomsku potporu srpske buržoazije. Na kraju, srpski političari znaju da su neodvišnjaci slabi i da ne mogu utjecati na politički razvoj bez pravaša.

¹²⁷ Sloboda 18, 21, 25. XI 1883. Starčević polemizira s organom mađarske vlade, *Pester Lloyd*, koji pripisuje Timočku bunu ruskom utjecaju i zvecka oružjem protiv Rusije. Starčević je siguran da će *Pester Lloyd* (mađarska vlada) »podbrusiti pete« »kad mu prvo kozačko kopito pokuca na granicu«. Prema tome Starčević je anticipirao slavni izraz iz Barčićeva govora 1886.

¹²⁸ HS 24. III 1887. (Miškatović)

Prema tome, srpska buržoazija u Hrvatskoj ima za Pejačevićeve vlade dvije alternative. Prva je savez sa hrvatskom buržoazijom za obranu i proširenje autonomije u cilju da se Hrvatska i Slavonija kao i hrvatske zemlje pod Austrijom osiguraju od tuđe premoći kao tržište za domaću buržoaziju. Međutim, po shvaćanju predstavnika srpske buržoazije, hrvatska buržoazija nije kao saveznik pouzdana, a radi se o teškoj borbi s mnogo jačim, agresivnim mađarskim protivnikom, iza kojega stoji i Beč. Druga alternativa je oslon na mađarske vladajuće klase, koji je u skladu s vanjskom politikom Monarhije prema Srbiji i može srpskoj buržoaziji u Hrvatskoj osigurati skromni, privremeni privredni napredak. Uvjet mađarsko-srpske suradnje je pomoć tendencijama mađarskih vladajućih klasa da postepeno uklanjaju hrvatsku autonomiju. Srpski političari, doduše, shvaćaju da bi mađarska vlada brzo obračunala i sa srpskom buržoazijom i njenom crkveno-školskom autonomijom kad bi sasvim nestalo hrvatske autonomije. Ali, kao predstavnici ekonomski slabe i bespomoćne buržoazije, oni vjeruju da štite njene klasne interese i da im ne preostaje drugo do privremeni oslon na dualističke krugove. Za Pejačevićeve vlade nije još odluka definitivna. Tek spajanje Vojne Krajine s Hrvatskom pruža srpskoj buržoaziji mogućnost političke akcije. Tada, naime, ulazi u hrvatski sabor veći broj srpskih zastupnika iz Vojne Krajine. Uz pomoć Miletićeve Narodne slobodoumne stranke osniva se Srpska samostalna narodna stranka. Na zboru u Rumi, u rujnu 1881, formuliran je program u kojem se pored specifično srpskih zahtjeva (ponajprije ravnopravnosti srpskog i hrvatskog naroda) predlaže sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, proširenje hrvatske autonomije financijskim poslovima i, što je osobito značajno, u pitanju crkveno-školske autonomije stavlja težište na hrvatskog bana kao izvršni organ, a ne na mađarskog ministra predsjednika.¹²⁹ Radi se, dakle, o stajalištu koje se uglavnom poklapa s tadašnjim programom revizije nagodbe koji zastupa Neodvisna narodna stranka. Prema tome, postoji mogućnost suradnje s hrvatskom opozicijom. Ali nova srpska grupacija slabo napreduje. Razloge valja tražiti u njenoj bijednoj materijalnoj osnovi na tlu ekonomski zaostale bivše Vojne Krajine, u slaboj potpori novosadskih predstavnika Narodne slobodoumne stranke, koja nakon Miletićeva povlačenja i sama proživljava tešku krizu, i najzad u kolebanju između režimske i opozicijske politike.¹³⁰ Tek novom banu Khuenu uspijeva napokon privući srpske poslanike. U listopadu 1884, na početku novoga saborskog perioda, Srpski klub postaje filijala kluba Khuenove Narodne stranke. Neki se poslanici tome protive, no jedini B. Medaković ne pristupa Narodnoj stranci.¹³¹ Khuen se majstorski služi srpskim zastupnicima u svojoj misiji provođenja mađarske državne ideje na temelju politike divide et impera. Pri tom izaziva otpor hrvatske opozicije, neprekidno utječe na slabljenje njene želje za slogom sa srpskom buržoazijom i na jačanje hrvatskog šovinizma, kojem opet odgovara srpski. Ovo začarano kolo postaje jedan od temelja privremene Khuenove pobjede u Hrvatskoj.¹³²

¹²⁹ Srbobran 9. (21.) IV 1887.

¹³⁰ O slomu Miletićeve stranke vidi: V. Stajić, Svetozar Miletić, Novi Sad 1926; N. Petrović, Svetozar Miletić, Beograd 1958.

¹³¹ Srbobran 26. XI (8. XII) 1885; 28. I (9. II) 1886.

¹³² O srpskoj režimskoj grupi vidi i Bogdanov, Historija političkih stranaka, n. dj., 719 i d.

Treba napomenuti da se prilikom kapitulacije Srpskoga saborskog kluba ipak pojavljuje opoziciona grupa oko lista *Srbobran* koji pokreću P. Jovanović i Đ. Krasojević, a blizak im je i Medaković. *Srbobran* doduše odbacuje politiku srpskih »notabiliteta«, ali se odnosi neprijateljski prema hrvatskoj opoziciji. Neprihvatanje suradnje ili s režimom ili s hrvatskom opozicijom oduzima listu svaki utjecaj i osuđuje ga na vegetiranje, iako je jedini veći srpski list u Hrvatskoj. Zato će srbobranci potkraj 1886. privremeno pristati na suradnju s hrvatskom opozicijom.

Istakla sam da se *Sloboda* od svog izlaženja do proljeća 1879. koleba između proruske i protoruske orijentacije. Ta se činjenica odražava i u člancima o srpskom pitanju. Težnja za slogom sa Srbima tek je blijedo nagoviještena.¹³³ U prvom planu je još uvijek rat protiv srpskog imena i narodnosti u duhu A. Starčevića. *Sloboda* se žesti što je hrvatski sabor »na vječnu sramotu« okrstio »pravoslavne Hrvate« imenom »Srbi« (tj. 1867) i što mu je pred očima lebdjela misao o slozi, »bolje rekuć o samoubojstvu hrvatskoga naroda«. Srijem je leglo »drskim zatočnikom« »srpske« misli. Protiv birača, koji izlaze na izbore pod srpskom zastavom i viču: Živjela Srbija, poziva se u pomoć državni odvjetnik. Jedan od pisaca ne prezire Srbe u Srbiji, ali ne trpi »religiozni srbizam« u Hrvatskoj, koji prijeći »hrvatski element na putu u hrvatsku Bosnu«. Drugi pisac, naprotiv, tvrdi da povijest poznaje samo hrvatsku pokrajinu Srbiju, ali ne i srpski narod. Stalno se napadaju Srbi, koji ne žele prepustiti Bosnu i Hercegovinu Hrvatima, iako znaju da Srbija ne može doći do svoje »umišljene celokupnosti«. Ako doseljenici već ne žele biti zahvalni Hrvatima što su ih primili, neka im bar ne »skvrnu« ime. Za Hrvatsku vojuje povijest i državno pravo, a srpsko ime i narodnost je izmišljotina plaćena novcem Austrije, Rusije i Kneževine Srbije. Dakako da *Sloboda* odbacuje i ćirilicu. Svi ti protusrpski članci i dopisi pisani su i u protoruskom duhu.¹³⁴

U travnju i svibnju 1879. *Sloboda* donosi Starčevićeve članke, kojima se napokon proklamira proruska politika. Otrprilike mjesec dana kasnije žestoka kampanja protiv srpskog imena ustupa mjesto šutnji. Očito je započelo bistrenje pojmova unutar vodstva. I tada u studenom 1879 — dolazi do prekretnice, koju naviješta urednik *Slobode* H. Hinković u uvodniku *Fiat lux!*¹³⁵ Historijat nastanka srpskog imena potpuno je u Starčevićevu duhu. Srpsko je ime prikazano kao tvorevina sistematske austrijske politike na štetu Hrvata. (Nasuprot tome, sa srpske se strane tvrdi da je upravo hrvatska narodnost umjetna tvorevina Austrije.) Srpska se narodnost ne može održati. Srbi dakle rade protiv Hrvata, a ne mogu sebi pomoći, ali i Srbi i Hrvati djeluju samo u korist Austrije. Neka već jednom sloga zamijeni trvenje! Hrvati i Srbi govore istim jezikom, a »iztočna« je vjera prastara vjera Hrvata. Postoje svi uvjeti zajedničke budućnosti pa »zar da nas zbilja samo nesretno ime razdvaja!« Bez obzira na imena pisac poziva sve stanovnike Hrvatske da budu graditelji jedne budućnosti; »... ma se i gdjejoj smatrao još članom druge narodnosti«, neka ipak svi budu »sviestni državljani hrvatski.« U istom se broju pohvalno recenzira brošura Đ. Deželića, koji tvrdnju moskovskog profesora A. Majkova da

¹³³ vidi str. 67.

¹³⁴ *Sloboda* 22. IX 1878; 5, 19 I, 5, 26. II; 2, 28, 30. III, 3. IV, 28. V 1879.

¹³⁵ *Sloboda* 21. XI 1879.

su hrvatsvo stvorile Austrija i katolička propaganda, pobija sa stajališta Starčevićeve »učene rasprave«: »Ime Serb«! On poziva »grkoiztočne Hrvate« da prionu uz hrvatsvo.¹³⁶ Recenzent žali što Deželić nije povukao konsekvence iz svog izlaganja, naime, što nije zaključio da u jednom narodu treba ukloniti razdor koji potpiruje Austrija i složiti se protiv te iste Austrije! Hrvati ne žele ni u kom gledati tuđinca, »nu ako nekoji vole biti tuđe, srbske, narodnosti, tad neka imadu bar na umu da imademo jednu domovinu, jednog neprijatelja, Austriju.« »Krstimo se, pišimo, zovimo se kako nas je volja. Tu neka vlada slobodno uvjerenje, a vrieme će već sámo premnoge zablude izliečiti. Samo se priznajmo državljani jedne hrvatske kraljevine, graditelji jedne državne budućnosti.« O »razboritoj« slozi ovisi opstanak Hrvata i Srba. Tu će slogu pomagati Rusija.¹³⁷ U drugom članku Hinković tvrdi da je slovensku i srpsku narodnost stvorila Austrija da uništi Hrvate. Međutim, ne treba ni Srbima ni Slovencima na silu narivavati hrvatsvo. »To je stvar osvjedočenja. Svako bi se osvjedočenje moralo do duše osnivati na činjenicah; nu nauka će s vremenom razbistriti što je zloba i strast zamrsila. *Mi nećemo podpirivati, već gasiti plamen naših protimbah.*« (Potcrtala M. G.). Pravaši osnivaju svoj sud o Srbima i Slovencima na historiji. Ako su pogriješili, radosno će primiti »razbistrujući odziv s jedne i s druge strane.«¹³⁸

U čemu se, dakle, nova koncepcija razlikuje od Starčevićeve? Dokazujući na temelju »povijesti« da srpska narodnost ne postoji i da ju je zapravo stvorila omražena Austrija, Starčević je dolazio do zaključka da se »pravoslavni Hrvati« moraju odreći srpskog imena. To će se desiti kada se onemogućće »Slavosrbi« među Hrvatima i Srbima, koji propagandom srpskog, jugoslavenskog i slavenskog imena zavode narod, i kada se Hrvatska oslobodi Austrije. Starčević nije mogao govoriti o slozi Hrvata i Srba jer nije htio nazvati »dio hrvatskog naroda« srpskim imenom, a govoriti o slozi unutar jednog te istog hrvatskog naroda bilo bi apsurdno. Pojam »sloge« može se pojaviti tek uporedo s procesom priznavanja srpskog imena. Polazeći sa Starčevićevih premisa o srpskom imenu kao vještačkoj tvorevini, Hinković dolazi do novih zaključaka. Nepriznavanje srpskog imena i narodnosti onemoguććava potporu Srba rješavanju hrvatskog pitanja na ruševinama Monarhije, koje po shvaćanju pravaša predstoji uz djelotvornu pomoć Rusije. Nastavak razmirica sa Srbima mogao bi teško ugroziti taj cilj.

U času kad se pojavljuje tendencija da Stranka prava i sa svoje strane pomogne pozitivnom akcijom slabljenje Monarhije, ona ima samo jednu mogućnost da postigne zajednički istup svih protumonarhijskih snaga, a to je priznanje srpskog imena! Hinković to čini nerado i nevoljko, ne napuštajući »učena« shvaćanja A. Starčevića. Ipak, težnja za suradnjom sa Srbima nužno odgađa rješavanje pitanja zajedničkog nacionalnog imena za ona vremena koja će slijediti nakon oslobođenja Hrvatske i balkanskih zemalja. Integralno nacionalno shvaćanje pravaša dopušta, dakako, samo jedno nacionalno ime (više

¹³⁶ Gj. Stj. Deželić, Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda, Zagreb 1879.

¹³⁷ U istom broju Sloboda žali što je »pravoslavnoj braći« više stalo do tuđeg imena, nego do vlastitoga hrvatskog i poziva ih da se ne daju zavesti. Uvjerava ih da im nitko ne dira u vjeru, ali tvrdi da je ćirilica »skovina i mešetarija grštine.«

¹³⁸ Sloboda 28. XI 1879.

nacionalnih imena za njih znači i više država), a uvjereni su da će se u odlučnom času pokazati da to može biti samo hrvatsko ime! Zbog toga oni i dalje ostaju protivnici jugoslavenskog imena. Hrvatsko državno pravo, koje u skladu s historijskim legitimizmom Habsburške monarhije identificira naciju s državom i priznaje samo jedan i to hrvatski politički narod kao nosioca državnosti, otežava hrvatskim političarima priznanje srpske nacije. Tome pridonose i ideje liberalne buržoazije Zapadne Evrope u XIX st. prema kojima svaka nacija treba da ima svoju vlastitu državu. Zbog toga Hinković postavlja ovu kompromisnu formulu: neka se Srbi u genetičkom smislu smatraju posebnom srpskom nacijom, u političkom pogledu neka budu Hrvati tj. nosioci hrvatske državnosti, graditelji hrvatske države zajedno s hrvatskim narodom.

Hinkovićevo misao nije originalna. Ona se nazire u hrvatskom saboru od 1861. dalje u raspravama i zaključcima koji su nejasno formulirani i međusobno proturječni, pa oni pokazuju da ni hrvatski ni srpski zastupnici nisu na čistu s tumačenjem hrvatskoga državnog prava u odnosu na srpski narod. Problem se ventilira i u hrvatskoj i srpskoj štampi. Prije Hinkovića zastupa slično stajalište i M. Pavlinović u času kada napušta »slavenstvo«, a prihvaća isključivu hrvatsku misao.^{138a}

Iako Hinkovićevo tumačenje ne rješava problem priznavanja ili nepriznavanja srpske nacije sa strane pravaša i ostavlja otvorene mogućnosti za različita shvaćanja, ono ima veliko značenje već zbog toga što su pravaši dotada odlučno negirali postojanje srpske nacije za razliku od drugih hrvatskih političkih grupa koje su bile sklone da priznaju srpsko ime i naciju. Radi se o značajnoj promjeni pravaške ideje koja se nužno odražava u aktivnosti stranke. Jasno je, dakle, da Hinkovićevo izjava pobuđuje golemu senzaciju u redovima pravaša i svih političkih krugova u Hrvatskoj, Beču i Pešti. Novosadska *Zastava*, koja u tom času govori u ime srpskih političara u Hrvatskoj, također prima ovu misao, što *Sloboda* radosno pozdravlja, »jer je to znamenit korak sporazumku koj se na svaki način polučiti mora.«¹³⁹ Na početku 1880. *Sloboda* konstatira uzbuđenje u Beču i Pešti zbog nove tendencije pravaša. Hrvati postaju »pogibeljni« onim časom »čim se prestaju međusobno klati«. I zaista, čini se, da se ne može smatrati slučajem što progoni *Slobode* počinju upravo u tom času. *Sloboda* se ljuti na »klevete« austrijske i mađarske štampe da je napustila načela Stranke prava i priznala srpsku i slovensku narodnost, a time se tobože odrekla i hrvatskoga državnog prava. Ovu interpretaciju inspirirao je prema *Slobodi* »ukorjeli Austrijanac« Strossmayer. U Hrvatskoj žive samo Hrvati i *Sloboda* žali što se mnogi Hrvati »u dobroj namjeri nazivlju Srbi i Slovenci. Mi ćemo u književnosti i politici nastojati da se ovi spoznaju za

^{138a} M. Pavlinović, *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu*, 3. izd., Zadar 1876. (Poglavlja: Bosna i Hrvatsko-srpski odnošaji) *Isti*, *Hrvatski razgovori*, 4. izd., Zadar 1877.

¹³⁹ *Sloboda* 2. I, 25. VII 1880. *Zastava* odbacuje tvrdnje prvog dijela članka »Fiat lux« da je Austrija izmislila srpsku narodnost, ali smatra da se pisac ipak uzdigao »do zrele političke misli, koju mi od svoje strane rado prihvaćamo.« *Zastava* 16. (28) XI 1879. *Sloboda* citira članak beogradskog *Istoka*, koji u novom stajalištu Stranke prava isto tako vidi povoljan simptom za srpsko-hrvatsko zbliženje. Ostali srpski krugovi odbacuju to stajalište. Npr. Sava Bjelanović, Don Miho na braniku, Zadar 1883, 113. L. G. Dubrovčanin, *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji*, Nekoliko iskrenih riječi narodu, Split 1888.

Hrvate po *osjećajih* (potcrtala Sloboda), kako jesu Hrvati po domovini i jeziku hrvatskom.« *Sloboda* će svom silom uklanjati razdor. U Hrvatskoj ima mjesta za svakoga tko hoće biti »državljanom države Hrvatske.«¹⁴⁰

Ovaj članak jasno pokazuje kolebanje pravaša na njihovu novom putu. Tek što bečka i peštanska štampa u prozirnoj namjeri konstatira da su se pravaši priznanjem srpske i slovenske nacije odrekli hrvatskoga državnog prava, list stavlja težište na shvaćanje da su Srbi i Slovenci i u genetičkom pogledu Hrvati, ali u interesu sloge ne želi da im nameće hrvatsko ime. Iza ove izjave očito stoji Starčević koji svojom poznatom »učenom« metodom (upotrebom nekih statističkih podataka) dokazuje u *Slobodi* »da je tako zvano serbstvo živalj bez života, kako bez prošlosti i sadašnjosti, tako i bez budućnosti.« Tzv. Srbi, tvrdi on, ne mogu se održati kao slijepo oruđe protiv Hrvata. »Serbež, i u Srbii, većma treba hervatstva nego hervatstvo Serbeža igde.«¹⁴¹ Nakon ovih članaka pravaški su pristaše sigurno bili na čudu: priznaje li stranka srpsko ime ili ne? U času kada je pod Pejačevićevim udarcima ugrožen sam opstanak *Slobode*, a uz to se ocrtava mogućnost suradnje s novom Neodvišnom narodnom strankom, pravaško se vodstvo odlučuje da slijedi započetu tendenciju sloge sa Srbima. Vjerojatno na temelju zaključka vodstva, A. Starčević daje posebnu izjavu u *Slobodi*. On osuđuje kolebljivce koji napuštaju Stranku prava u času njenih velikih teškoća. Postoji mišljenje da je *Sloboda*, tražeći različite saveznike, napustila program Stranke prava. Dok je program u slobodi i sreći Hrvatske, dotle je moguće prevariti se u saveznicima i sredstvima, ali to nije grijeh protiv načela; dotle je dobro došao svatko tko pomogne Hrvatskoj ili škodi njenim neprijateljima.¹⁴² Ova se Starčevićeva izjava može odnositi samo u manjoj mjeri na proruski i antidinastički pravac *Slobode*. Budući da je Starčević i sam pisao članke u tom duhu, svima je moralo biti jasno da se slaže s novim smjerom *Slobode*. Prema tome, radi se prije svega o nagoviještenoj prosrpskoj tendenciji lista. A. Starčević izjavljuje spremnost da ne insistira na svojoj dotadašnjoj negaciji srpskog imena i narodnosti. Svoje načelno stajalište u tom pogledu izražava u jednom iz serije članaka 1883, kojima odgovara na poziv nekih bečkih krugova Stranci prava da se osloni na dinastiju i Austriju.¹⁴³ Starčević zamjera Slovencima što žele biti »posebna narodnost« mjesto da se priključe programu Stranke prava. No pri tom ističe da želi sjedinjenje hrvatskih pokrajina (tj. svih jugoslavenskih zemalja) pod jednim vladarom i ustavnim zakonodavstvom, a ne da se jedna pokrajina pokori drugoj. Te su izjave u skladu s dotadašnjim shvaćanjem Starčevića, koji se uvijek nadao dobrovoljnom sjedinjenju jugoslavenskih zemalja pod hrvatskim imenom. Što se tiče srpskog pitanja, on zastupa novo stajalište inicirano člankom *Fiat lux*. »Mi ne uviđamo da ti nazivi obćenitosti, stanovništva ili domovini škode. Dok je tako, naše je načelo: te nazive neotimati ni narivavati; neka ih svatko rabi i menja kako hoće.« Svakog, tko radi za narodno dobro, od Srbina i Nijemca do Židova i Cigana, on smatra bratom. Neka se skupe sve sile u radu za narod koji »bez razlike imena i vere strada i gladuje« dok tuđinci uživaju što je njegovo i u svom interesu cijepaju narod uz pomoć

¹⁴⁰ *Sloboda* 28. I 1880.

¹⁴¹ *Sloboda* 3. III 1880.

¹⁴² *Sloboda* 15. VIII 1880.

¹⁴³ Vidi str. 71—72. *Sloboda* 23. III 1883. Jurišić, n. dj., 246 i d.

»Slavosrba« jedne i druge vjere. Iz članka proizlazi Starčevićeva želja da i Srbi uđu u Stranku prava.^{143a} On osuđuje postojanje posebne Srpske stranke i izjavljuje da su mu važne samo političke stranke, »a sve ostalo smatramo malenkostmi (tj. pitanje imena; M. G.) koje ili prestaju ili se lahko rešavaju ako se ima sloboda u zakonotvorstvu...«¹⁴⁴ Iz poziva narodu da »razluči bitne stvari od malenkostih« ili iz izjave: »Mi pazimo samo na stvari obćenite slobode i sreće, i na ljude koji su za nje ili proti njima, a za pojedina imena makar kakove nemarimo«, može se razabrati da Starčević prelazi iz jedne skrajnosti u drugu. Dok je prije smatrao narodno ime osnovnim životnim pitanjem, pa se borio za isključivo hrvatsko ime svim svojim zagrižljivim žarom, sada potcjenjuje značenje nacionalnog imena. On ne razumije da je nacionalni razvoj već odbacio pokrajinska imena, a da su se održala još samo nacionalna imena: srpsko, hrvatsko i slovensko, što šezdesetih godina, na početku Starčevićeve djelatnosti, još nije bio slučaj. Za Starčevića, dakle, nacionalno ime nije odraz postojanja nacije, on ga dijeli od same nacije i smatra još uvijek da nacija i u genetičkom smislu može biti samo hrvatska. Iz ovog se članka vidi kako Starčević u skrajnoj liniji ostaje pri negaciji srpskog imena, samo što je više ne stavlja u prvi plan pravaške djelatnosti. On, naime, priča kako je grof Balbo osudio Alfierija jer je htio »da se razpiemontezi za potaljaniti se« (potcrtao Starčević), ali je nekoliko godina kasnije izjavio da nije zaslijepljen »piemontežtinom« i da bi se veselo »razpiemontežio« (potcrtao Starčević). »Dakle što jučer biaše težak greh, to danas postade krepostju.« Ne može biti sumnje da Starčević pod pojmom talijanstva razumije hrvatstvo, a pod pojmom »piemontežtine« srpstvo. On, prema tome, i dalje vjeruje da će hrvatsko nacionalno ime s vremenom prirodno i bez nasilja pobijediti. Kakogod bili nejasni Starčevićevi pojmovi, činjenica je da će on ubuduće šutjeti o problemu nacionalnog imena i neće sprečavati stranku u njenoj težnji za slogom sa Srbima.

Sloboda se uglavnom drži linije zacrtane člankom *Fiat lux*. Ona izbjegava i česte napade na Khuenovu režimsku srpsku grupaciju, koju više kore pravaški zastupnici u saboru. Međutim, jasno je da dotadašnja shvaćanja A. Starčevića, prijelaz srpskih poslanika u Khuenovu stranku, a najviše sistematska politika divide et impera, nimalo ne olakšava pravašima da ustraju na svom novom putu. Otuda glavinjanje i kolebanje Slobode i pravaških zastupnika u saboru.

Kao što Narodni pokret 1883. intenzivira težnju pravaša za rušnjem Habsburške monarhije, tako on jača i tendencije prema hrvatsko-srpskoj slozi. Srpski se seljak buni zajedno s hrvatskim protiv poreznog pritiska i mađarske premoći. Ne začuđuje, dakle, da i srpski političari pokazuju simpatije za pokret. Sloboda sa zadovoljstvom bilježi da je Zastava savjetovala »svojim Srbom« neka se slože s Hrvatima u obrani državnog prava Hrvatske. Sloboda objavljuje pjesmu Zmaja Jovana Jovanovića, koji poziva na hrvatsko-srpsku slogu, i odgovor pravaškog pjesnika A. Harambašića. List ističe riječi M. Polita-Desančića (koji u ugarskom saboru ustaje protiv ministra predsjednika Tisze,

^{143a} Ista tendencija vidi se i u Starčevićevu izbornom proglašenju god. 1884, u kojem kaže: »... kad bez razlike vere svi terpite, treba da se bez razlike vere svi složite za ukloniti skupnu nevolju.« Pr. z. v. 190 br. 3994.

¹⁴⁴ O Srpskoj stranci vidi str. 104, bilj. 160.

a u obranu hrvatskog prava): »Ona razpra među braćom, koja je postojala nedavno, među Srbi i Hrvati — ta je sada prestala! Jednog srpskog pjesnika opomena na slogu među Hrvati i Srbi proizvela je u Zagrebu neopisano oduševljenje. Tako je to bilo u prošlosti, tako je bilo sada i tako će biti svagda, kad interes našeg naroda u pitanje dolazi.«¹⁴⁵

Za ilustraciju pravaških interpretacija srpskog pitanja svakako su najinteresantnije izjave Barčića, toga najvećeg »Jugoslaveña« među pravašima, kako tvrde njegovi protivnici. Neposredno nakon dolaska Khuena-Héderváryja, Barčić kaže: »I još jedno neka mi bude dopušteno reći braći pravoslavnoj. Malo (prije) priznadoh da od Marice do Bojane i to s etnografičkoga gledišta živi samo jedan te isti narod. Ali u Hrvatskoj specifično-politički narod je za sada (potcrtala M. G.) isključivo hrvatski, kao u srbskoj kraljevini specifično-politički narod je za sada (potcrtala M. G.) izključivo srbski. Samo neprijatelj naše zajedničke srećne budućnosti može tomu prigovoriti i proti tomu raditi, te nas ovdje u dva politička naroda razdijeliti. Boje naše zastave su istovjetne sa bojama srbske zastave, samo su različito rasporedane. Držeći u hrvatskoj kraljevini visoko hrvatsku zastavu, koracajmo složno putem našega ujedinjenja i oslobođenja, pak kada se sastanemo sa našom braćom iz Srbije, lahko ćemo odlučiti kako će se imati rasporedati boje naše zajedničke zastave.«¹⁴⁶

Barčić dakle »za sada« ne priznaje srpsko ime u Hrvatskoj niti u »etnografičkom« smislu. Pitanje zajedničkoga nacionalnog imena rješavat će se tek prilikom ujedinjenja »našeg naroda« za cijeli slavenski Jug. Jasno je, prema tome da on i dalje govori samo o »pravoslavnim Hrvatima« i da prebacuje Srpskom klubu što želi »da se hrvatski pravoslavni vjeroispovjednici priznaju zakonom nekakvim narodom srbskim...«¹⁴⁷ Politika obrenovićevske Srbije i režimske srpske grupacije u Hrvatskoj utječe na to da se Barčić koleba u svojoj koncepciji. Konstatirajući da jaz između »pravoslavni i katoličkih Hrvata« postaje sve veći, on izjavljuje:

»Ja, koji sam u pogledu Srbstva spadao između protestante stranke prava, jesam uvijek držao i vjerovao, da je srbski elemenat pozvat, da ostvari naše narodno jedinstvo; ja sam se divio požrtvovnosti srbskih rodoljuba za vrieme Karađorđa i Miloša Obrenovića i nazrievao sam u srbskoj kneževini Piemont balkanskih zemalja; nu odkada se kraljevina srbska, stvorena prolićem ruske krvi, iznevjerila tradiciji srbske kneževine, odkada se uzmaksnu ruskom protektoratu, komu jedino ima zahvaliti svoju državnu samostalnost i bacila se u naručaj austrijske diplomacije — te nepopravljive neprijateljice svih naših težnja — odkada u našem saboru naša braća pravoslavni pod devizom srbskog kluba, mjesto da budu propovjednici našega narodnoga jedinstva i oslobođenja, — za obećanu, ali ne izplaćenu cieniu niekih neznatnih pogodnosti u pogledu crkvene autonomije i niekih maljušnih koncesija u pogledu ćirilice, prigrliše svojim programom nagodu, tu negaciju svih naših aspiracija; odkada se pod tim plaštem tjera politika osobnih koristi; ne će mi se zamjeriti ako sam u pogledu Srbstva prinužden promjeniti svoje nazore i ako smatram pravoslavni elemenat u Hrvatskoj najvećom opriekom k ostvarenju našega narodnoga ideala.«¹⁴⁸

¹⁴⁵ Sloboda 7. IX, 14. X 1883.

¹⁴⁶ HS 3. I 1884.

¹⁴⁷ HS 16. VII 1884.

¹⁴⁸ HS 28. IV 1884.

Srpski zastupnik S. Popović predbacuje Barčiću što je u svojoj »zanešenosti« identificirao Srbiju kao takvu s trenutačnim političkim stanjem. Iz drugih Barčićevih govora može se razabrati da to nije bila njegova stalna tendencija i da je razlikovao obrenovićevsku Srbiju i srpske režimske poslanike od srpskog naroda.¹⁴⁹ Barčićevo odricanje od Srbije samo je izraz očaja pod dojmom situacije u koju je dualistička Monarhija dovela hrvatsku i srpsku politiku. Ipak, ono pokazuje kako se pravaši nužno kreću u opasnoj blizini one granice preko koje put vodi natrag u protusrpsku politiku. Za Barčićeve ideje značajna je jedna saborska scena. Na predbacivanje jednoga srpskog zastupnika da on želi Veliku Hrvatsku na Balkanu, Barčić uzvikuje: »Neka se stvori Srbija, to je svejedno.«¹⁵⁰ Dok, dakle, Barčić u datom času insistira na hrvatskom imenu kao jedinom nacionalnom imenu u Hrvatskoj, on za budućnost prihvaća i mogućnost ujedinjenja »našega naroda« pod srpskim imenom. Ovo se stajalište može teško uskladiti s njegovim opetovanim izjavama, iz kojih proizlazi da središte okupljanja Južnih Slavena treba da bude Hrvatska, da je ona najvažniji faktor na Balkanu, a u najmanju ruku primus inter pares.¹⁵¹ Ako pak može postojati samo jedno nacionalno ime za sve Južne Slavene, kako da to ne bude ime najvažnijeg faktora — Hrvatske? Tako se Barčić kreće u začaranom krugu integralnoga nacionalnog shvaćanja, iz kojeg, i pored sve svoje dobre volje, ne može naći izlaza.

U različitim varijantama pravaški zastupnici govore u prilog hrvatsko-srpskoj slozi, napadajući pri tom srpske režimske poslanike. Ovisi o pojedincu da li će težište staviti na ono što spaja ili ono što razdvaja hrvatsku i srpsku buržoaziju. Njihovi se govori po sadržaju uglavnom ne razlikuju od neodvišnjačkih. David Starčević, na primjer, izjavljuje da su njegovu stricu predbacivali da je protivnik Srba zbog jedne »znanstvene brošure« (Ime Serb). Tko misli drugačije neka ta shvaćanja opovrgne! On, dakle, ne brani ideje svog strica! »I sami Srbi viču na vas (srpske poslanike; M. G.) da vi ne držite s nami koji narod branimo, već da rušite svoju vlastitu kuću«, uzvikuje on i prijete srpskim poslanicima da će bježati kada narod jedne i druge vjere progleda. »Vi budite Srbi, ali ne mojте nami škoditi.« David je protivnik posebnih srpskih vjerskih škola jer vjeruje da bi sva djeca morala ići u zajedničke škole da se nauče slozi.¹⁵² U saboru se mogu čuti i govori koji ne slijede novu liniju stranke. J. Radošević, na primjer, ustaje protiv srpskog imena i ćirilice i želi da se naziv »srpsko pravoslavna vjera« zamijeni službenim izrazom »grko-istočna vjera«.¹⁵³

God. 1885, kada je već bilo jasno da su srpski radikali prigrlili rad na hrvatsko-srpskoj slozi, *Sloboda* nedvosmisleno, deklarativno ističe da priznaje srpsko nacionalno ime. U jednom uvodniku (pisac je vjerojatno Hinković) list tvrdi da se od članka *Fiat lux* nikada nije ogriješio »o bratstvo, koje bi trebalo da vlada između *Hrvatah* i *Srbah*, toga *jednokrvnoga*, ali *dvoimenoga*

¹⁴⁹ Npr. u slavnom govoru o »ruskom kopitu« kaže da »veliko srbsko nezadovoljstvo trese prestoljem kralja Milana...«

¹⁵⁰ HS 30. IV 1885. (Gj. Gjurković). Vidi i str. 104.

¹⁵¹ Vidi str. 78, 84—5, 91.

¹⁵² HS 14. X 1884.

¹⁵³ HS 10. I 1885.

naroda (potcrtala Sloboda) u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.«¹⁵⁴ Istodobno Sloboda pozdravlja književnika Jovana Sundečića, koji boravi u Zagrebu, kao apostola mira i propovjednika bratske ljubavi »u jednokrvnom ali dvoimenom narodu hrvatskom ili srbskom...«¹⁵⁵ Sloboda oštro reagira na pisanje novog lista *Srbobrana* i tvrdi da napada sve što je hrvatsko, »pa ako se hoće i srpsko«, u tuđem interesu. Zato je neko »bezposleno momče« zamazalo ćirilsku firmu lista, što nipošto nije dokaz »da Hrvati preziru i zabacuju svoje (potcrtala Sloboda) i srbsko ćirilsko pismo...« Sloboda prijeti da bi se pravedna ogorčenost pravaša mogla pretvoriti u mržnju, ako *Srbobran* nastavi ovako pisati. »Prenimo se i osviestimo jedni i drugi, zavriedimo bolju budućnost, budimo ljudi, budimo braća!«¹⁵⁶

Glavinjanje pravaša između negacije i prihvaćanja srpskog imena ilustrira serija članaka u *Hrvatskoj* 1886. o »Pismima Magjarolaca« koja je Starčević smatrao svojim najuspjelijim radom. U interesu sloge sa Srbima pisac se trudi da pobije opće uvjerenje da se Starčevićev pojam »Slavosrbi« odnosi na slavensko i srpsko ime.¹⁵⁷ U »Pismima« se izvrgava ruglu slavenstvo, jugoslavenstvo i srpstvo, što se po autorovu mišljenju sada čini suvišnim, ali šezdesetih godina, kada je hrvatsko ime bilo ugroženo, to je bilo potrebno. Ni pisac ne voli srpsko ime i smatra ga posljedicom djelatnosti neprijatelja Hrvatske. »Dakako nekome (Beču i Pešti; M. G.) bi i sad milije bilo kad bi stranka prava sve svoje sile trošila boreći se proti tomu imenu, jer nebi dospjevala na drugo« tj. na borbu protiv režima. Drugim riječima, Stranka prava ne smije biti oruđe politike divide et impera.¹⁵⁸ Ističući da A. Starčević nije napadao sav narod

¹⁵⁴ Sloboda 26. VI 1885.

¹⁵⁵ Sloboda 10. VI 1885. U to vrijeme Sloboda piše vrlo lijepo o srpskim kulturnim tekovinama, npr. o novosadskom pozorištu i suvremenoj realističkoj literaturi.

¹⁵⁶ Sloboda 26. VI 1885. članak je apel J. Tomiću da ne odustane od rada na srpsko-hrvatskoj slozi; vidi str. 108.

¹⁵⁷ Starčevićev pojam »Slavosrbi« zaista ima značenje dvostrukih robova, koji se mogu pojaviti u svakom narodu i identičan je s pojmom Mađarolci, kako tvrdi autor. Međutim, sama činjenica što je taj izraz filološki (iako ne po značenju) identičan sa srpskim i slavenskim imenom (koje je Starčević oštro napadao sve do proruske orijentacije) morala je u ono doba nacionalizma teško pogoditi svakog Srbina. Bez obzira na to što je Starčević tim pojmom zaista mislio, bez obzira na to što nije mrzio srpski narod (ta smatrao ga je hrvatskim!) nego samo njegovo ime (on je ta dva pojma lako dijelio u svojoj sobi, ali u praksi nije se mogao dijeliti narod od imena, kojim sam sebe naziva, pa napad na ime znači i napad na narod), on je tom svojom nesretnom kovanicom strahovito mnogo pridonio razdvajanju hrvatske i srpske buržoazije.

¹⁵⁸ Starčević također često ustaje protiv politike divide et impera. U Beču izlazi knjižica (Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft, 1885.) koja je inspirirana protumađarskim bečkim klerikalnim krugovima kao i dvije spomenute brošure iz god. 1883. (vidi str. 72, 73). Autor bi htio da se Austrija učvrsti u Bosni služeći se katoličkim Hrvatima protiv Srba. U seriji članaka Starčević ustaje protiv te brošure i kaže između ostaloga: »Proterati muhamedovce, terti zapuštene sleditelje iztočne cerkve, pa svojim načinom dizati katolike, to je program pisca za usrećiti Bosnu.« »On zamerava današnjoj vladi da nekako štiti iztočnu cerkvu, u tom on ima pravo. Ali on kaže da vlada štiti zapadnu cerkvu, dakle da jedna krivica prestane, pa da se druga uvede. U tom on ima krivo.« »Pisac hoće da rabi katolike za sredstvo, za oruđe koje-čijega gospodovanja.« Sloboda 25, 26, 27. I 1886. Ovi su članci instruktivni za ocjenu bitne razlike između Starčevića i Franka, koji upravo postaje »oruđe koje-čijega gospodovanja.«

kojemu se pripisuje srpsko ime, pisac izražava pravaško integralno nacionalno shvaćanje riječima: »U istinu, onaj jače griješi proti obstanku našeg naroda koji ga dieli u dva razna diela po vjeri, nego li onaj koji veli da u obće Hrvata ni nema, nego da je to jedan narod.« Usprkos svojoj averziji protiv srpskog imena pisac konstatira: »Kad nebi kod nas vladali jadni odnošaji, kad nebi bila ovako uzburkana doba kakova je; kad bi se moglo mirno razgovarati o imenu naroda, a da se to ne proteže na narod, to bi bila najpreča nužda da dođemo na čistac s timi imeni, da se zna, koje je ime narodnostno, koje li lokalno, koje narinuto po drugih narodih.«¹⁵⁹

Kao što se pravaško vodstvo trudi da *Sloboda* svojim pisanjem ne smeta mogućoj slozi sa Srbima, tako upućuje i svoje pristaše da se klone šovinističkih provokacija, da ne reagiraju na takve istupe sa srpske strane i da ne nasjedaju politici divide et impera Khuenovih organa. Čini se da su šovinističke razmirice, koje najčešće nastaju pod utjecajem alkohola, postale od 1882. mnogo rjeđe nego prije. To se razabire i iz činjenice što srpski izbornici u nekim kotarevima bivše Vojne krajine glasuju 1883. za pravaške kandidate.¹⁶⁰ Nesumnjivo je, međutim, da ranije Starčevićeve ideje i dalje nose svoje plodove. Poučan je primjer iz studentskih redova, koji vjerojatno nije osamljen. Slijedeći liniju stranke u pravcu sloge sa Srbima, predstavnici studentskog društva *Hrvatska* u Grazu, u najboljoj namjeri pozivaju na svečanost imendana A. Starčevića i gradačku srpsku studentsku omladinu. Srpski studenti odgovaraju poslanicom u kojoj izjavljuju da ne mogu sudjelovati na proslavi čovjeka koji je tako teško uvrijedio srpski narod, iako cijene rad i energiju što ih je Starčević »inače« (potcrtao Srbobran) razvio tj. svojom borbom protiv Beča i Pešte. Studenti ističu da njihova odsutnost nije nipošto uperena protiv hrvatskog naroda, za koji bi oni dali krv i život. Oni vide spas jedino u slozi ta dva »srodna bratska naroda«. Tko tu slogu cijepa, kao Starčević, dušman je obaju naroda. Srpski studenti podsjećaju gradačku hrvatsku omladinu da ona nije

¹⁵⁹ Hrvatska 15. V, 27. V; 15, 18. VI 1886.

¹⁶⁰ *Sloboda* se buni protiv osnivanja posebne srpske stranke, čiji su se obrisi pojavili povodom sjedinjenja Vojne Krajine s Hrvatskom. Smatra da ne bi trebalo agitirati pod srpskim ili hrvatskim imenom, nego paziti samo na poštenje zastupničkih kandidata. *Sloboda* se protivi Srpskoj stranci i zbog toga što je njen program u državnom pravnom pogledu sličan programu neodvišnjaka (prije 1884.) tj. temelji se na reviziji nagodbe, a *Zastava* odbacuje pravaški program nepriznavanja zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. *Sloboda* tvrdi da srpski političari troše svoje snage na podređene ciljeve (posebne srpske zahtjeve) i da više ističu ono što ih dijeli od Hrvata mjesto onog što ih spaja. Pri tom je pravašima jasno da srpski političari upravo u njima vide opasnost za svoje ime i pismo zbog njihova dotadašnjeg negiranja srpskog imena. *Sloboda* naročito toplo pozdravlja Polita, koji u ugarskom saboru ustaje za hrvatsko-srpsku slogu, ističući da dijeli njegovo mišljenje prema kojem ne treba razlikovati Hrvate i Srbe jer se radi o jednom te istom narodu. Na izborima u Vojnoj krajini god. 1883. Stranka se prava sukobljava s novom Srpskom strankom, iako izbornici nekih srpskih kotareva glasuju za nju. Ističući da ne upisuje u krivnju zavedenom »prostom puku« što se Srpska stranka na izborima pokazala kao režimska, *Sloboda* načelno izjavljuje: »... a mi sliedeć do sada po nami udareni pravac naprama Srbom, paziti ćemo i bilježiti samo čine i djela izabranih, ne bi li po njih pogledali oni, koji zavedeni dali su se u njihovu stupicu.« Drugim riječima *Sloboda* će napadati samo srpske režimske poslanike. *Sloboda* 23. V, 13. X, 26. XI 1880, 1. I, 20. X 1882, 25. IV 1883.

htjela sudjelovati na proslavi Miklošičevoj, koji je omalovažavao hrvatski jezik, ali on ipak nije tako uvrijedio hrvatski narod kao što je Starčević uvrijedio srpski.¹⁶¹

Tendencija za suradnjom hrvatskih i srpskih političara dobiva udarac srpsko-bugarskim ratom 1885. Proruska orijentacija pravaša uvjetuje i njihove velike simpatije za Bugare. Kada u toku 1881. postaje jasno da je Srbija definitivno privučena u austro-ugarsku sferu, hrvatska opozicija upire oči u Bugarsku, kao središte iz kojeg će se ruskom pomoći preurediti Balkan. Starčević se usrdno nada da će Bugari zapaliti Balkan.¹⁶² Kada bugarski knez Aleksandar Battenberg, stjecajem prilika, proglašava 6./18. IX 1885. ujedinjenje Bugarske i Istočne Rumelije, hrvatska je opozicija uvjerena da je počeo »požar« na Balkanu tj. da se radi o ruskoj ofenzivi protiv Austro-Ugarske. Stoga ona dočekuje ovaj akt s vanrednim oduševljenjem. Njenu nadu u mogućnost neposrednog utjecaja bugarskih događaja na Hrvatsku podržava potpora slavenofilske štampe ujedinjenju Bugarske.¹⁶³ Hrvatska opozicija ne zna da je akt ujedinjenja Bugarske izvršen protivno službenoj ruskoj politici koja želi status quo na Balkanu. Ne začuđuje, dakle, što pravaši i neodvišnjaci zajednički podnose hrvatskom saboru prijedlog da čestita bugarskom narodu. Ovaj gest ima obilježje protumađarske demonstracije, jer mađarska štampa žestoko napada ujedinjenu Bugarsku kao novu južnoslavensku državu opasnu po mađarske interese. Dakako da saborska većina taj prijedlog odbija.¹⁶⁴

Zbog probugarskog stajališta i napada na kralja Milana srpska vlada zabranjuje najprije *Pozoru* a zatim i *Slobodi* ulazak u Srbiju s obrazloženjem da odišu »neprijateljskim duhom« protiv Srbije. *Sloboda* protestira protiv ove tvrdnje. Upravo srpska vlada odiše neprijateljskim duhom protiv svoga vlastitoga naroda, piše list. »Zato mi dižemo svoj glas u ime svoje i naroda srbskoga, koji nam je brat, proti takvoj vladi (potcrtala Sloboda), a ne proti narodu i proti zemlji, kojom takva vlada aguje; za to dišemo proti toj vladi opravdano neprijateljskim duhom, jer nam je bratski narod drag i bratska zemlja previše mila, a da bismo ju mirnom dušom mogli gledati, kako se previja pod bezdušnim jarmom jednoga Garašanina i njegovih junakah.«¹⁶⁵

Kada austro-ugarski štitićenik kralj Milan izaziva nakon ujedinjenja Bugarske rat s Bugarskom, hrvatska se opozicija oduševljava za Bugare. Skupljaju se prinosi za bugarski, a ne za srpski Crveni krst. Što se tiče Makedonije, zbog koje rat izbija, hrvatska opoziciona štampa tvrdi da je ona bugarska, a srpske aspiracije proglašava agresijom pod utjecajem protuslavenske Austro-Ugarske. Ovo stajalište naročito pogađa srpske liberalne, koji se doduše protivte Milanu Obrenoviću, ali smatraju rat s Bugarskom misijom Srbije i dužnošću da se Srbiji osigura Makedonija. Liberalni novosadski *Branik* tvrdi da Česi i Hrvati ne bacaju samo anatemu na službenu Srbiju, nego i na srpski narod pa, štaviše, konstruira hrvatsko-bugarsku suradnju u diobi srpskih zemalja Makedonije i Bosne i Hercegovine. *Pozor* i *Sloboda* odgovaraju da su Hrvati

¹⁶¹ Srbobran 20. VI (2. VII) 1886.

¹⁶² Sloboda 6. VII 1885.

¹⁶³ O ujedinjenju Bugarske vidi: Jelavich, n. dj.; Istorija Bolgariji I, AN SSSR, Moskva 1954; Istorija južnih i zapadnih Slavjan, Moskva 1957.

¹⁶⁴ HS 30. IX, 26. XI 1885.

¹⁶⁵ Sloboda 4. VII, 13. X 1885.

»sa svimi simpatijami« željeli srpsku pobjedu u srpsko-turskom ratu. Međutim, sada kad su se Srbija i »ovostrani Srbi« povezali s neprijateljima Bugara i Hrvata tj. s Austro-Ugarskom, Hrvati žele srpskoj vojsci poraz. Napadajući i tom prilikom srpske režimske zastupnike, pozivaju Srbe u opoziciju. Hrvati žele da »oba plemena« budu zadovoljna i spremni su da podupru sve srpske zahtjeve koji se mogu izvršiti u okviru hrvatske kraljevine.¹⁶⁶ Iako to oni ne bi htjeli, pravašima je u vrijeme srpsko-bugarskog rata teško odvojiti službenu Srbiju od srpskog naroda. I sam Hinković piše da je srpski narod tim ratom izvršio izdaju i izgubio pravo na simpatije bratskih naroda. Jasno je da ni Starčevići članci nisu prema Srbima blagi. *Sloboda* objavljuje pjesmu »Kajinu« tj. Srbinu, a slične se pjesme šire i kao leci po Zagrebu.¹⁶⁷ Razumije se, dakle, da sistematski napadaji zagrebačkog *Srbobrana* protiv hrvatske opozicije dostižu svoj vrhunac prilikom srpsko-bugarskog rata. U nizu članaka, list između ostalog tvrdi da Hrvati žele satrti srpsku ideju pomoću Bugara. Sa citatima iz pravaške štampe želi impresionirati radikale u Beogradu i Novom Sadu, kako bi oni napustili svoje simpatije za pravaše.¹⁶⁸

Razvoj položaja na Balkanu nakon srpsko-bugarskog rata postepeno potiskuje oduševljenje pravaša za Bugare. Oni se boje da će Austro-Ugarska okupirati Srbiju. U sukobu proruskih i proturuskih snaga u Bugarskoj, A. Starčević i drugi pisci pristaju uz Rusiju. Žestoko se obaraju na Aleksandra Battenberga zbog njegova sukoba s ruskim carem i zbog tendencije da osnuje proturuski balkanski savez pod pokroviteljstvom Habsburške monarhije.¹⁶⁹ Sam Starčević, za razliku od drugih autora, već osuđuje kompromisni formalni akt ujedinjenja Bugarske, kojim bugarski knez postaje guverner Istočne Rumelije pod turskim suverenitetom.¹⁷⁰ Tokom 1886. razočaranje u vezi s Bugarima dovodi pravaše do očajanja. Učvršćenje proturuske struje u Bugarskoj, a s tim u vezi i povlačenje Rusije s Balkana ukazuje pravašima da su im propale nade u »požar« na Balkanu. Zato se i Bugarska, pored Srbije, pojavljuje u pravaškoj štampi kao »protuslavenska« zemlja.¹⁷¹ Upravo razvoj događaja u Bugarskoj stvara temelje za postepeno napuštanje prorúske orijentacije u Stranci prava.

Vidjeli smo teškoće, kolebanja i proturječnosti u razvoju pravaške ideje od negacije srpskog imena do njegova priznanja. Međutim, to ne znači da nije ništa urađeno za zbližavanje hrvatske i srpske buržoazije. Naprotiv! Dok su se

¹⁶⁶ Branik 14. (28) XI, 26. XI (8. XII), 28. XI (10. XII), 30. XI (12. XII), 2. (15) XII 1885. *Sloboda* 12. XII 1885. Pozor 16. XII 1885. U istom smislu napada hrvatsku opoziciju i beogradska Ristićeva *Ustavnost*. *Srbobran* 12. (24) XII 1885. *Sloboda* redovno prenosi članke iz *Zastave*, koja se kao i radikali u Srbiji, protivi srpsko-bugarskom ratu. I Strossmayer simpatizira s Bugarima i obraća se preko bečkoga papinskog nuncija ministru vanjskih poslova Kálnokyju, izlažući potrebu da se prilike u Hrvatskoj saniraju jer Monarhija, u protivnom slučaju, ne može uspjeti na Balkanu. SK R 5622 Strossmayer Vojnoviću 28. XI 1885, pismo b. d. (kraj 1885), 27. I, 12. II, 1. III 1886.

¹⁶⁷ *Sloboda* 16, 21, 25. XI 1885 i d. *Srbobran* 13. (26) VIII 1886.

¹⁶⁸ *Srbobran* od kraja listopada 1885. do svibnja 1886. Naročito je zanimljiva *Srbobranova* polemika s radikalskim *Novim Beogradskim dnevnikom*, koji hvali Stranku prava. *Srbobran* 22. IV (4. V)—3. (15) V 1886 Vidi str. 108.

¹⁶⁹ *Sloboda* 26, 28. XI 1885; 5. I 1886; *Hrvatska* 30. IX, 21. X, 27. X, 5. XI 1886.

¹⁷⁰ *Sloboda* 17. I 1886. *Hrvatska* 13. II 1886.

¹⁷¹ *Hrvatska* 6. VII, 23. VIII 1886.

pravaši inspirirali Starčevićim člancima protiv srpskog imena, nužno su bacali težište svoga rada na pobijanje srpskoga imena na terenu. Teško je vjerovati da su pravaški agitatori razlikovali u praksi Starčeviću iskonstruiranu teoretsku distinkciju između srpskog imena i samog naroda koji se tim imenom naziva. Svojim prozelitskim nametanjem hrvatskog imena, oni su povećali razdor između hrvatske i srpske buržoazije, izazivali izgrede ili odgovarali na njih. Međutim, između 1879. i 1884. postalo je sasvim jasno da težište pravaške djelatnosti nije više na potpirivanju nego na gašenju »plamena naših protimbah«, kako je pisala *Sloboda*, što se nužno odražava na općoj atmosferi. S tim su na čistu i oni srpski krugovi, koji žestoko napadaju hrvatsku opoziciju, a napose Stranku prava (*Sloboda* naime, vrlo rijetko odgovara na sistematske napadaje *Srbobrana* jer ne želi polemiku koja bi koristila samo Khuenu), a naročito srpski radikali, u kojih proruska i protuaustrijska orijentacija stvara temelj za približavanje hrvatskoj opoziciji koja zastupa isto mišljenje. Radikali su protivnici režimskih srpskih zastupnika u Hrvatskoj, a i oni se trude da gase »plamen naših protimbah«. Oni žele srpsko-hrvatsku suradnju protiv Autro-Ugarske i nadaju se da će u toj borbi s vremenom nestati dotadašnjih protivnosti.

Sloboda se redovito služi člancima iz radikalne štampe, naročito iz beogradskog *Odjeka* i novasadske *Zastave*. Rado prenosi članke uperene protiv apsolutizma i nezakonitih postupaka kralja Milana, jer se na taj način pruža prilika da posredno napadne Khuenov režim, što zbog cenzure ne može neposredno uraditi. Već u svojim prvim brojevima, u jesen 1884, *Odjek* pokazuje velik interes za Hrvatsku. Pri tom stoji na strani hrvatske opozicije, a napada Khuenov režim i saborsku većinu što je isključila Stranku prava iz sabora i pooštrila saborski poslovnik. *Odjek* žali što su se srpski poslanici pridružili Khuenovoj Narodnoj stranci i postali »jataci njenih nedela.« Da to oni nisu uradili, vladina stranka ne bi imala većine i Hrvatska bi bila pošteđena krize. Ističući da su prilike u Hrvatskoj i Srbiji slične, *Odjek* pita: »Dokle ćemo svi navoditi vodu na tuđu vodenicu!«¹⁷² Osuđujući srpske poslanike zbog njihove suradnje u uništavanju hrvatske autonomije, *Odjek* odbacuje objašnjenje srpskih političara da ih je na to natjerao hrvatski šovinizam. List, dakako, osuđuje pravaše zbog negacije srpskog imena, a »braću Hrvate« uopće zbog usko-grudnosti u vezi s opravdanim srpskim zahtjevima, ali smatra da to ne može biti razlog da Srbi pristanu uz one koji žele propast hrvatske samouprave. *Odjek* je uvjeren da Srbi ne mogu očekivati ostvarenje svojih zahtjeva od vladajuće stranke. *Sloboda* prenosi *Odjekov* poziv na rad za hrvatsko-srpsku slogu:

»Gledajući s bolom u duši kako se razni neprijatelji koriste našim zaševicama na našu štetu, pooštravajući ih i zavađajući nas sve više i jače. i kako smo mi slepi (potcrtao *Odjek*) na te tuđinske spletke i zamke — ne zna čovek prosto što da misli o tobož obrazovanim sinovima i vođama našega naroda. Tolika neuidavnost čisto se ne da zamisliti. U mesto da se Hrvati i Srbi bratski sporazumu i dogovore, pa zajednički stanu na branik slobode i samostalnosti svoje rođene otadžbine: oni se među sobom glože i zavađaju a neprijatelju ostavljaju širom otvorena vrata kroz koja on komotno ulazi da im obojima — kuću zapali. Mi bismo želili da i Hrvati i

¹⁷² *Odjek* 16. X 1884; *Sloboda* 27. X, 3. XI 1884.

Srbi dobro i ozbiljno promisle o svemu što smo im bratski rekli, pa da gledaju da što pre učine kraj svojim međusobnim zađevicama te da zajedničkom snagom stanu na branik slobode i samostalnosti hrvatske (potcrtala samo Sloboda, a Odjek ne). Sporazum je među njima neodoljivo potreban. I što se on pre dostigne, to bolje. Za nj još nije dockan, ali se sa njim ne smije oklevati.«¹⁷³

Beogradska radikalska štampa dosta često bilježi političku situaciju u Hrvatskoj i registrira progon pravaša. *Novi Beogradski dnevnik*, čiju političku rubriku uređuje Mita Cenić, ustaje u proljeće 1886. za srpsko-hrvatsku slogu i piše između ostaloga: »Izuzimajući Starčevićove stranke, iako je ona poznata kao Srboždera, u Hrvatskoj nema iskrenih i dobrih patriota ni mislilaca, pa ticalo se to Srba ili Hrvata! Ko od Hrvata nije prijatelj svom narodu, ne može biti prijatelj ni Srbima; a sa ljudima, koji su doista radi dobru svoga naroda, vavjek se može sporazumjeti i raditi, pa ma kako da su oni nastrani.« *Novi Beogradski dnevnik* tvrdi da je razlog »doskorašnjem« neprijateljstvu Starčevićanaca prema Srbima njihovo ponašanje prema Hrvatima i vladi. List izjavljuje da su Hrvati revolucionari, a Srbi konzervatori Monarhije, a da su pravaši jedini srpski saveznici među Hrvatima! List, štaviše, piše: »U cijeloj Austro-Ugarskoj najpametnija je i najnarodnija stranka Starčevićeva — osim nje nema čestitih radenika za svoju naciju u cijeloj toj monarhiji.« Izuzetak je samo grupa oko *Zastave* (Tomić) i rumunjska iredenta!¹⁷⁴

Između pravaša i vođovanskih radikala Jaše Tomića i Laze Nančića bilo je i ličnih kontakta. Nančić se, čini se, još kao student u Grazu upoznao s nekim pravašima, a u svom listu *Srpsstvo* pisao je simpatično o Stranci prava. Tomić je u početku 1885. preuzeo *Zastavu*, koju uređuje zajedno s Nančićem. God. 1887, u nekrologu Nančiću, pravaška *Hrvatska* ovako interpretira smjer *Zastave*: »I ako je »Zastava« danas objeručke prigrlila veliku misao, da nam je Srbom i Hrvatom jedini spas u međusobnoj ljubavi, podupiranju i poštovanju, ako se u njezinih stupcima izbjegava sve, što bi još pravo nezacieljene rane iz prošle nebratske borbe ozliediti moglo, zasluga je pok. Laze i njegovog prevriednog pobratima (Tomića; M. G.), koga zaklinjemo da uztraje na udarenom putu bratskog izmirenja, pa eto nam sigurne zajedničke bolje budućnosti naše.«¹⁷⁵

Još prije preuzimanja *Zastave*, Tomić se u svom listu *Srpsko kolo* zalaže za srpsko-hrvatsku slogu. On žestoko napada srpske poslanike zbog potpore režimu i poziva ih na slogu s Hrvatima.¹⁷⁶ *Srpsko kolo* pokazuje izrazite simpatije za pravaše. Brani njihove saborske skandale, ističući da su posljedica pritiska režima. Ilustrirajući teško stanje u Hrvatskoj i na primjeru »divljeg« i »bezdušnog« utjerivanja poreza, *Srpsko kolo* piše: »Na ovo mora čovjek i nehotice da uzvikne: Što! zar u Hrvatskoj ne ima radikalnije stranke od Starčevićeve?!«¹⁷⁷ Jaša Tomić se ne ustručava da potpiše članak u kojem brani pravašku veleizdajničku adresu na veliku radost *Slobode*. Što se tiče Srba, Tomić dakako ne dijeli »žalostno mišljenje« Starčevića i osuđuje jedan »ne-

¹⁷³ Odjek 25. X 1884; Sloboda 10. XI 1884. Vidi i Odjek 1. I 1885. Sloboda 19. I 1885.

¹⁷⁴ Srbobran 22. IV (4. V)—3. (15) V 1886. vidi bilj. 168.

¹⁷⁵ Hrvatska 1, 2. IV 1887.

¹⁷⁶ Pozor 23. IX, 16. XII 1884; Sloboda 2, 16. XII 1884.

¹⁷⁷ Sloboda 5. IX, 30. IX; 6, 22. XI 1884.

opravdani« zahtjev u adresi. Svakako misli na sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Međutim, ove zamjerke ostaju u pozadini.¹⁷⁸ Tomić hvali iskrenost Stranke prava prema vladaru. Protiviti se iskrenoj riječi znači onemogućiti narodu da »*mirnim putem*« (potcrtala Sloboda) iznese svoje žalbe. Nisu buntovnici — pravaši! »Pravi buntovnici su oni koji gone nezadovoljni narod sa polja javnosti, buntovnici su oni koji opoziciju tjeraju iz sabora, te je primoravaju, da tajnim putem, kao ono »*irredenta*« (potcrtala Sloboda) radi na svome programu.«¹⁷⁹

U *Zastavi* Tomić nastavlja prohrvatski smjer, iako list prima neke dopise koji nesumnjivo potječu iz uredništva *Srbobrana*. Zbog toga Hinković poziva Tomića da ustraje u svom dosadašnjem zalaganju za hrvatsko-srpsku slogu. Bez Hrvata Srbima nema spasa, »to je više putah i sam g. Tomić iztakao.«¹⁸⁰ Prijateljstvo između pravaša i radikala primijećeno je i u Pešti. Organ mađarske vlade udara na pravaše zbog panslavističke propagande i približavanja radikalnim Srbima.¹⁸¹ Ne začuđuje, dakle, što mađarska vlada progoni *Zastavu* zbog njene propagande za hrvatsko-srpsku slogu i suradnju nemađarskih nacija. Zbog poziva omladini da se bori protiv Mađara, Nančić je osuđen na godinu dana tamnice.¹⁸² Među hrvatskom opozicijom osobito odjekuje parnica protiv Tomića zbog članka u kojem se hvali suradnja osječkih Srba i Hrvata prilikom gradskih izbora. U članku se nabraja što su sve Beč i Pešta postigli svojom politikom divide et impera i pozivaju se Srbi i Hrvati da se trgnu iz sna. U parnici, koja se vodi u Pešti, državni se tužilac služi istim optužbama koje se redovno upotrebljavaju i protiv pravaša. On tvrdi da Tomić želi razoriti Austro-Ugarsku i revolucijom osnovati na njenom području slavenske države. U svom odgovoru Tomić spominje između ostalog i teško stanje u Hrvatskoj i protestira što se širenje srpsko-hrvatske sloge kvalificira kao zločin. Mađarska ga porota osuđuje na tri mjeseca tamnice.¹⁸³

U toku 1886. pravaška *Hrvatska* objavljuje seriju članaka od svoga dopisnika iz Novog Sada, u kojima se Miletić uspoređuje sa Starčevićem, a Tomiću se pjevaju pravi panegirici. Tomić izjavljuje piscu da borbu protiv srpskih poslanika na hrvatskom saboru smatra svojom dužnošću, »jer za griehje njihove

¹⁷⁸ Bosna je, dakako, kamen smutnje između pravaša i radikala. No u ovom času i jedni i drugi žele da Austro-Ugarska napusti Bosnu. Stoga *Zastava* odmah bilježi Starčeviću interpelaciju u saboru, u kojoj on izražava svoju vruću želju da austrijska vojska napusti Bosnu pa pita vladu što misle uraditi odlučni krugovi Monarhije ako »tko«, tj. Rusija, pozove Austro-Ugarsku da izvede svoju vojsku iz Bosne. Khuen mu odmah odgovara da hrvatski sabor nije kompetentan o tom pitanju raspravljati i napada Starčevića što se stavlja »sasvim izvan kruga monarhije« i što ostaje dosljedan svome načelu »sve i sve okaljati«. HS 20. XI 1886 *Zastava* 12. (24) XI 1886.

¹⁷⁹ Sloboda 25. X 1884. Članak počinje citatom iz jedne Zmajeve pjesme. Sam Zmaj u interesu srpsko-hrvatske suradnje želi uz Strossmayerovu pomoć izdavati list *Jugoslavia*. SO Korespondencija Amruš—Strossmayer i Strossmayer—Amruš 1885.—1887.

¹⁸⁰ *Zastava* 1. (13) III, 17. (29) III, 12. (24) VI 1885, Sloboda 26. VI 1885.

¹⁸¹ *Obzor* 18. II 1886.

¹⁸² *Zastava* 24. III (15. IV.), 9.(21) VI 1885., 4. (16) VI 1886. Sloboda 12. II, 8. VI 1885.

¹⁸³ *Zastava* 13. (25) XIII 1885, 17. (29) IX, 3. (15) X, 5. (17) X 1886, *Hrvatska* 15. X, 27. X — 2. XI 1886; *Obzor* 30. X, 2. XI 1886. *Zastava* stalno napada srpske režimske poslanike u Hrvatskoj i često donosi informacije o pravašima.

baca se prokletstvo na sve Srbe«. On bi htio da se na izborima 1887. pojavi makar i malobrojna srpska opozicija koja bi rekla Stranci prava: »Braćo! vaš program nama ne smeta, mi ga prigrljujemo, jer vi ste pravi borci, pravi patriote. Boriti ćemo se za vas, pa makar i na najgorjem mjestu; vaše muke naše muke, vaša djela naša djela; *biti ćemo jedno* (potcrtala Hrvatska). Nu kako se mi složismo, radimo da se slože svi Hrvati i Srbi, nebi li tada bar oslobodili biednu otačbinu, ali vas ujedno molimo udovoljite nekim našim tražbinama.«¹⁸⁴ U drugoj polovici 1886. Tomić u seriji članaka objašnjava svoje »političko vjeruju«. Između ostalog govori i o hrvatskom pitanju. Čini se da piše pod dojmom činjenice što mu se sa srpske strane predbacuje da jače udara na srpske nego na hrvatske greške. Tomić sluša s oduševljenjem kada hrvatska opozicija brani pravo »Trojednice«, ali tvrdi da ona još nije učinila odlučan korak prema slozi sa Srbima, jer, kao ni vlada, nije pokazala želju da udovolji srpskim zahtjevima. Zbog toga smatra da fuzija srpske i hrvatske opozicije nije moguća, ali zagovara njihovu suradnju protiv režima. Srpska opozicija treba da se vrati na rumski program tj. na zahtjev za priključenjem Dalmacije i Rijeke Hrvatskoj, na interpretaciju Ugarske i Hrvatske kao dviju ravnopravnih država, s mogućnošću da ih spaja samo personalna unija, i da energično postavlja posebne srpske zahtjeve.¹⁸⁵ Tomićevi prijedlozi očigledno utječu na pokušaj obnove Srpske samostalne stranke i njeno povezivanje s hrvatskom opozicijom na izborima 1887.

Dopisnik *Hrvatske*, koji se oduševljava Tomićem, pristaje, štaviše, uz njega i njegovu ženu Milicu (Miletićevu kćer) protiv urednika novoga liberalnog lista *Branika* M. Dimitrijevića. Nesumnjivo su piscu predbacili što se miješa u međusobne svade srpskih političara. Zato on izjavljuje da želi upoznati »svoje Hrvate s borbom boljega življa proti goremu« tj. *Zastave* protiv *Branika*.¹⁸⁶ Pravaši ne vole ni vojvođanske ni srbijanske liberale. Oni u njima gledaju kolebljive, umjerene elemente, koje uspoređuju s hrvatskom neodvišnjacima. Isto tako vole i nodvišnjaci više liberale nego radikale.¹⁸⁷

U vezi s odnosom radikala i pravaša potrebno je nešto reći i o Srbobranovoj grupi, koja počinje izdavati opozicioni list u listopadu 1884, kada je Srpski klub prišao Khuenovoj Narodnoj straci. *Srbobran* se veoma razlikuje od voj-

¹⁸⁴ Hrvatska 20. III 1886.

¹⁸⁵ Serija članaka počinje 1. (13) VIII 1886. Članci o Hrvatskoj: 14. (26) XI, 21. XI (3. XII) 1886.

¹⁸⁶ Hrvatska 20. III, 28. IV, 21. VI, 20. VII 1886. Dopisnik *Hrvatske* neće se odreći simpatija prema Tomiću ni u času kada će on ubiti Dimitrijevića. Hrvatska 13. I, 25. II, 14. III 1890.

¹⁸⁷ Iza *Branika* stoji stari borac za srpsko-hrvatsku slogu M. Polit-Desančić. Oportunistički program popuštanja mađarskoj vladi onemogućava *Braniku* da se potpuno angažira u tom poslu. List zahtijeva, doduše, što širu autonomiju Hrvatske i Slavonije i ujedinjenje s Dalmacijom u okviru zemalja krune Sv. Stjepana, ali konstatira da Srbi u Hrvatskoj više ne postavljaju taj zahtjev. *Branik* smatra da se radi samo o privremenom shvaćanju, posljedici napetih odnosa između Hrvata i Srba, i nada se da će se ti odnosi popraviti. Dotle će *Branik* pomagati Srbe u Hrvatskoj i njihove opravdane zahtjeve (tj. i režimske političare). *Branik* 5. (17) X 1885. *Branik* će ipak, zajedno sa *Zastavom* podupirati suradnju srpske i hrvatske opozicije na izborima 1887. *Branik* 16. (28) IV — 19. (31) V 1887. (Serija članaka: Srbi i Hrvati). Nakon poraza opozicije na izborima Polit će u *Braniku* objaviti zapaženi članak: *Trojednica* — naša uzdanica. (Obzor 7. X 1887) u kojem se zalaže za povezivanje srpskih političara s umjerenom opozicijom, a napada Stranku prava.

vođanske opozicije koja je pomogla njegovo izdavanje. Uredništvo gleda u njoj svoje istomišljenike, ali se u sukobu unutar bivše Narodne slobodoumne stranke, između radikalne ljevice i liberalne desnice, drži rezervirano. List ne podupire Tomićevu liniju srpsko-hrvatske sloge, nego, naprotiv, vodi žestoku kampanju protiv hrvatske opozicije. *Srbobranova* opozicija protiv režima 1884/5. je manje više blaga, kao i njegov otpor kralju Milanu kojega, štaviše, podržava za vrijeme srpsko-bugarskog rata. Tek 1886, kada sazrijevaju uvjeti za suradnju srpske i hrvatske opozicije, list nastupa oštrije protiv režima u Hrvatskoj i Srbiji. U svojoj uvodnoj riječi, *Srbobran* se, doduše, izjašnjava za slogu »s braćom Hrvatima«, ali joj ni malo ne pridonosi svojom kampanjom protiv »jezuitske« Neodvisne narodne stranke i »tobože slavenske«, a stvarno »srbožderske« Stranke prava. Pa ipak, *Srbobran* ustaje protiv organa mađarske vlade, koji se trudi da čim više zavadi hrvatsku i srpsku buržoaziju.¹⁸⁸ Listajući *Srbobran*, stječemo dojam da je uredništvu manji problem politička suradnja s hrvatskom opozicijom jer se i ona odupire mađarskoj premoći. Mnogo više glavobolje zadaje mu kulturno područje. Kao što su to pravaši radili s druge strane, *Srbobran* prisvaja sve jugoslavenske kulturne tekovine za srpstva (Gaj je dao Hrvatima srpski jezik, vrijedno je samo ono što je pisano ćirilicom, gotovo sve narodne pjesme su srpske itd.) Ne začuđuje, dakle, što *Srbobran* poziva Tomića da ne vjeruje lažnom slavenstvu i bratstvu neodvišnjaka i pravaša, koji stvarno žele uzeti Srbima ime i jezik. List žali što se redakcije *Pozora* i *Slobode* »grle i ljube sa novosadskim, dok međutim od zagrljaja Štrosmayerove i Starčevićeve stranke pucaju kosti polovici miliona Srba, koji u Trojedinici žive.«¹⁸⁹ Međutim, krajem 1886. i *Srbobran* kreće pravcem koji je Tomić zacrtao. Na to ga tjeraju događaji u vezi sa crkveno-školskom autonomijom.

Sa srpske strane najviše se predbacuje hrvatskoj opoziciji da se protivi uređenju crkveno-školske autonomije u Hrvatskoj. I radikali smatraju da je to jedan od razloga koji je srpske političare gurnuo u naručaj vlade. Problem crkveno-školske autonomije u Hrvatskoj tipičan je primjer za funkcioniranje dualističkog sistema u pravcu međusobnog izigravanja srpske i hrvatske buržoazije, ali, u određenim časovima, dovodi do njihova zbližavanja pod pritiskom mađarizacije. God. 1868. ugarski sabor donosi zakon koji regulira poslove srpske crkveno-školske autonomije. Budući da je Hrvatska autonomna u prosvjetnim i religioznim poslovima, taj zakon nije mogao biti u Hrvatskoj proglašen. Zato Mažuranićev sabor izglasava 1875. zakonsku osnovu o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji u suglasnosti s hrvatskim autonomnim zakonima. Međutim, ova zakonska osnovu ne postizava kraljevu sankciju. Razlozi su jasni! Ponajprije, za vrijeme Mažuranićeve vlade (koja predstavlja hrvatsku buržoaziju) mađarska vlada nije htjela da se srpski zahtjevi ostvare jer bi time potkopala osnovu svoje politike divide et impera. Zatim, u vezi s tendencijom mađarske vlade u pravcu stvaranja jedinstvene mađarske države, nemoguće je dopustiti ingerenciju hrvatske autonomne vlade na srpsku crkveno-školsku autonomiju. Naprotiv, interes je mađarske vlade da, koliko više može, osigura svoj utjecaj na srpske crkveno-školske poslove, preko kojih drži

¹⁸⁸ *Srbobran* 6. (18) XI 1884.

¹⁸⁹ *Srbobran* 12. (24) XI 1885, 28. II (6. III), 4. (16) VI 1886.

u šakama srpsku buržoaziju. Zbog toga postepeno sam mađarski ministar predsjednik vrši u praksi glavnu kontrolu nad crkvenim saborom. Jasno je da crkvena organizacija mora biti jedinstvena i da se ne može dijeliti na ugarski i autonomni hrvatski dio. U duhu nagodbe bilo bi moguće da zakon o crkveno-školskoj autonomiji mađarska vlada provodi zajedno s hrvatskom. U praksi, s obzirom na mađarizatorske tendencije, to se ne može dogoditi. Prema tome, želi li srpska buržoazija jedinstvenu crkvenu organizaciju, koja ima bitno značenje za njen ekonomski položaj, ona mora prihvatiti isključivu ingerenciju mađarske vlade tj. kršenje hrvatsko-ugarske nagodbe na području Hrvatske i Slavonije.

Na kraju saborskog perioda 1881—84, u času kada Khuen želi uoči novih izbora definitivno privući srpsku buržoaziju, hrvatski sabor donosi na inicijativu samih srpskih poslanika, osnovu o crkveno-školskoj autonomiji i upotrebi ćirilice. Zakon ima tri osnovne tačke: 1. samostalno rješenje crkveno-školskih pitanja na crkvenom kongresu, 2. pravoslavne se ustanove pomažu razmjerno iz budžeta, 3. ravnopravnost ćirilice s latinicom kod javnih oblasti. Izglasavanju ove zakonske osnove ne prisustvuje opozicija koja je, kako znamo, napustila sabornicu zbog nezakonitih postupaka predsjedništva.¹⁹⁰ U svima srpskim krugovima nova je zakonska osnova primljena s odobravanjem. Jedino je Tomičevo *Srpsko kolo* konstatiralo da se radi o manevru kojim se srpski poslanici guraju u falangu mađarske državne misli u Hrvatskoj.¹⁹¹ Zakonska osnova sadržava još uvijek provedbenu formulu koja vodi računa o hrvatskoj autonomiji, no mađarska vlada upravo zbog toga sprečava njenu sankciju, kao što je to uradila i 1875.¹⁹² Na interpelacije srpskih poslanika Khuen odgovara šutnjom. Tek pri kraju saborskog perioda 1884—87, kada su mu srpski glasovi, uoči novih izbora bili ponovo potrebni, predlaže saboru novu zakonsku osnovu, u kojoj se potpuno prelazi preko hrvatske autonomije tj. provedba zakona nalazi se isključivo u rukama mađarske vlade. Razumije se da takva zakonska osnova dobiva i kraljevu sankciju.

God. 1885. kraljevski komesar otvara crkveni kongres u Srijemskim Karlovcima mađarskim govorom, a i original kraljevskog reskripta pisan je mađarskim jezikom. Tom prilikom *Srbobran* upozorava mađarsku vladu da ne zaboravi da se kongres održava na području Hrvatske i Slavonije tj. u tom času ni uredništvu ne odgovara kršenje hrvatsko-ugarske nagodbe.¹⁹³ Uvjete za slogu srpske i hrvatske opozicije daje tek narodno-crkveni kongres 1886, na kojemu dolazi do otvorenog sukoba između sabora i kraljevskoga komesara, te patrijarha Anđelića, mađarskog eksponenta, zbog tendencija mađarske vlade da sabor pretvori od najvišeg organa crkvene autonomije u puko savjetodavno tijelo. Taj put hrvatska opozicija ne štiti, nego s odobravanjem pozdravlja otpor

¹⁹⁰ HS 23. VI, 28. VIII 1884.

¹⁹¹ *Srbobran* 2. (14) IV 1887.

¹⁹² Mađarski ministar za bogoštovlje i nastavu Trefort protestira kod hrvatskog ministra Bedekovića u interesu mađarske države što se tom zakonskom osnovom tobože cijepa jedinstvo crkveno-školske autonomije i proturječi praksi po kojoj glavni nadzor nad crkveno-školskom autonomijom vrši isključivo mađarski ministar predsjednik. HM sv. 88, 1040/11-1884.

¹⁹³ List uz to spominje saborsku interpelaciju neodvišnjaka Posilovića povodom toga mađarskog govora i hvali njegovu mušku obranu srpskih prava. *Srbobran* 14. (26) X, 26. X (7. XI) 1885.

srpskih poslanika na saboru.¹⁹⁴ *Srbobran* sada naglo mijenja svoj dotadašnji ton. Prilikom budžetske debate u prosincu 1886. list hvali »duboko-slavenstvo osjećanje« hrvatske opozicije (bilo je to poslije Barčičeva govora o »ruskom kopitu«) i pljeska hrvatskoj opoziciji zbog odlučne obrane zajedničke domovine. »Kad vidimo i čujemo onake narodne borce, nama rastu grudi jer se sjećamo naše borbe za našu srpsku autonomiju.« List hvali dvojicu srpskih poslanika koji prelaze opoziciji i time obaraju »donekle pravedne prijekore braće Hrvata, zbog ponašanja nekijeh i nekijeh individua, koje nose srpsko ime.« (List misli na režimске poslanike na čelu s Đ. Đurkovićem, povjerenikom patrijarha Anđelića.)¹⁹⁵ *Srbobranovu* spremnost za slogu učvršćuje najzad saborska debata o novom srpskom zakonu kojim se stvarno hrvatska vlada isključuje od bilo kakve ingerencije na srpsku crkveno-školsku autonomiju. Srpski opozicioni poslanik Medaković izražava, uz pljesak hrvatske opozicije, bojazan da će taj zakon, mjesto da postigne željeni sporazum Srba i Hrvata, izazvati novi jaz »koji bi progutati mogao i autonomiju Hrvatske a š njome i autonomiju našu srpsku.« On ističe da je ta zakonska osnova »najflagrantnija« povreda nagodbe; prema tome, smatra autonomiju Hrvatske životnim interesom i hrvatske i srpske buržoazije. Da pokažu svoju spremnost za slogu sa Srbima, predstavnici hrvatske opozicije prihvaćaju Medakovićevu formulu. Oni, naime, primaju zakonsku osnovu u generalnoj debati, ali u specijalnoj debati iznose protuprijedloge ili glasuju protiv. U ime Stranke prava, Folnegović ističe da se hrvatsko-srpskoj slozi protive samo Mađari i tvrdi da je osnovno načelo Stranke prava »ravnopravnost i sloboda svakoga plemena i svake vjeroizpovjesti u slobodnoj Hrvatskoj.« *Srbobran* prihvaća Medakovićevo stajalište i hvali hrvatsku opoziciju.¹⁹⁶ Postavljeni su, dakle, temelji za suradnju hrvatske i srpske opozicije na izborima 1887.

5. Slom Stranke prava

U toku saborskog perioda 1884—87 Khuen je proveo sve zakone koji su mu bili potrebni da s uspjehom izvrši svoju misiju u Hrvatskoj i slomi opoziciju.¹⁹⁷ Zbog toga ne iznenađuje što opozicija, pored svih antagonizama, kreće složno u izbornu borbu. God. 1885. pojavila se nova politička grupacija — »Stranka saborskog središta« (centrum), koja se u jesen 1886. konstituirala na čelu s grofom I. Draškovićem. Stranke s programom »čistoće« nagodbe više nema. Khuenova stranka, doduše, tvrdi da zastupa nagodbena načela, ali u praksi podupire protunagodbenu politiku mađarske vlade. Neki aristokrati, predstavnici veleposjeda u užoj Hrvatskoj koji je bio teže pogođen promjenama u razdoblju prijelaza iz feudalizma u kapitalizam, a i poreznom politikom ma-

¹⁹⁴ *Srbobran* 1. (13) XI, 4. (16) XI 1886 i d. *Obzor* 13 XI, Hrvatska 13. XI 1886. D. Kirilović, *Srpski narodni sabori*, II, 1875—1894, Novi Sad 1938.

¹⁹⁵ *Srbobran* 6. (18) XII 1886.

¹⁹⁶ *HS* 24, 26. III 1887. *Srbobran* 14. (26) III 1887.

¹⁹⁷ To su zakoni o reorganizaciji sudstva i uprave, o obustavi porote i izborni zakon, koji produžuje saborski period od tri na pet godina. *HM* sv. 88, 812/9-1884, 1959/10-1884; sv. 95, 1553/16-1885. Osnovne događaje Khuenove ere daje knjiga (naručena po režimu): M. Polić, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, Zagreb 1901.

đarske vlade nego što je to bio slavonski veleposjed koji podupire Khuena — odlučuju da se politički aktiviraju. Oni računaju s Khuenovim mađarskim protivnicima i dvorom, koji se neprekidno sukobljavaju s mađarskim vladajućim klasama.¹⁹⁸ Oni vjeruju da bi dvor bio spreman podupirati lojalnu hrvatsku aristokraciju i I. Draškovića kao bana s programom »čistoće« nagodbe. Predstavnici centruma žele da im pristupi Neodvisna narodna stranka, uz uvjet da napusti Vojnovićevu adresu. Unutar Neodvisne narodne stranke, koja se stalno koleba između nagodbene i protunagodbene politike, pojavljuju se dvije struje: jedna koja pristaje na fuziju (čini se da je ideja o osnivanju saborskog centruma potekla iz ovih krugova, prije svega od K. Vojnovića) i druga koja se ne želi vratiti na nagodbenu stajalište. Strossmayer smatra da je nemoguće postići da se mađarska vlada drži nagodbe. On tvrdi da je Neodvisna narodna stranka po svom programu mnogo bliža Stranci prava nego centrumu. Strossmayer bi se složio s Draškovićem kada bi on napustio nagodbu i radio za trijalizam »koji bi bio po momu čvrstom uvjerenju početak pravoga spasa Monarkiji, a zalag ujedno viečite slave dynastiji« (potcrtao Strossmayer). Kada bi to dinastija htjela, Strossmayer bi upotrijebio svoje posljednje sile za uspjeh trijalizma.¹⁹⁹ Dākako, da kralj ne želi trijalizam, i Strossmayerova želja da postane glavna ličnost u vezi s reorganizacijom Monarhije ne može se ispuniti. Iz činjenice što Strossmayer tako često spominje sličnost u programima Neodvisne narodne stranke i Stranke prava vidi se njegovo uvjerenje da bi pravaši primili trijalistički program kada bi se mogli osloboditi utjecaja A. Starčevića. On i ne sluti da će nekoliko godina kasnije i sam Starčević pristati uz trijalistički program! U ovom času Stranka prava s negodovanjem dočekuje novu nagodbenu grupu, a ni Draškovići ne bi htjeli imati posla s veleizdajnicima. *Srbobran*, naprotiv, pozdravlja centrum kojemu se priključuju i neki srpski poslanici. Prema tome izborna suradnja između centruma, Neodvisne narodne stranke i Srpske samostalne stranke nije u pitanju, iako se u toku pregovora pojavljuju različite teškoće. Problem je samo Stranka prava, koja se stalno kolebala u pogledu suradnje s Neodvisnom narodnom strankom, sklonom da napusti nagodbu. Kako da sada prihvati suradnju s dvije izrazito nagodbene grupacije! Naime, i nova Srpska samostalna stranka, koju pokušavaju postaviti na noge Medaković i *Srbobran*, stoji na programu revizije nagodbe. Čini se da ovo stanje opet izaziva razmirice i proturječne zaključke u pravaškom vodstvu.²⁰⁰ Na kraju Stranka prava ipak prihvaća sporazum s ostalim opozicionim strankama o zajedničkom istupu na izborima. Objavljivanjem *Srbobranovih* članaka i akcijâ Srpske samostalne stranke, pravaška *Hrvatska* želi pokazati da odobrava suradnju sa Srbima. Pravaši ostaju postojani i pored kampanje službene zagrebačke, peštanske i bečke štampe, koja je u napadima na opoziciju premašila samu sebe. Režim je najviše pogodila hrvatsko-srpska

¹⁹⁸ Značajno je da centrum definitivno stupa na političko proprište upravo 1886, nakon teškog sukoba Beča i Pešte prilikom nekih incidenata u vezi s vojskom. Ti su događaji potresli Tiszin položaj. Nije, dakle, bilo nemoguće da Drašković zamijeni njegova rođaka Khuena.

¹⁹⁹ SO Strossmayer Amrušu 8. II 1887.

²⁰⁰ Prema dopisima *Zastave*, klub Stranke prava je zaključio suradnju sa Srbima, ali je nakon osam dana poništio svoj zaključak. (Dopisnik je očito član uredništva *Srbobrana* koji se još uvijek ne može zagrijati ni za pravaše ni za neodvišnjake.) *Zastava* 28. XI (10. XII) 1886; 16. (28) I 1887.

suradnja pa njegova štampa dokazuje da je pomirenje Hrvata i Srba nemoguće. Režimska štampa napada Stranku prava zbog veleizdaje, a ostale opozicione grupe zbog suradnje s veleizdajnicima. U nizu progona pravaške štampe režim uoči izbora pokreće još jednu parnicu protiv *Hrvatske*, u kojoj ona ponovo gubi dio svoje jamčevine.

Na izborima 1887. Khuen raspolaže mnogo jačim aparatom nego 1884. Nakon Barčićeva govora, glas za Stranku prava nosi biljeg veleizdaje (neka su lica osuđivana zbog izjava u prilog Barčiću) i mora, u najmanju ruku, imati za posljedicu šikanacije Khuenovih organa, ako ne i uništenje egzistencije. Ostale su opozicione stranke ionako slabe i nije teško da ih se onemogućiti terorom na biralištu.

Khuen izlazi iz izbora kao pobjednik.²⁰¹ Poraz opozicije je tolik da ona doživljava potpuni slom na svim područjima. Tek poslije ovih izbora nastupa poznato političke mrtvilo, karakteristično za Khuenov režim. Opozicija je iznutra potučena, privremena stabilizacija dualizma daje snage Khuenu, a nade u rusku pomoć su propale. Prva se lomi Neodvisna narodna stranka. Onih nekoliko njenih zastupnika fuzionira se sa centrumom u novu stranku: Umjerenu opoziciju. Neodvišnjaci se odriču svoga programa napuštanja nagodbe i ne vraćaju se samo na reviziju nego čak i na »čistoću« nagodbe. Umjerena opozicija, koja nema potpore u zemlji, može se održati samo uz djelotvornu pomoć dvora. No kralj i ne misli na to da napusti Khuena! Zbog toga ova grupa vegetira a u jesen 1888. prestaje postojati.

Ni najvažnija tekovina izborne situacije 1887. — suradnja između hrvatske i srpske opozicije — nije se mogla održati. Ne samo Khuenova politika divide et impera, nego i slom ideje Balkanskog saveza pod ruskim vodstvom, postavlja na prvo mjesto protivne, a ne zajedničke interese hrvatske i srpske buržoazije. Tome pridonosi i činjenica što se Stranka prava postepeno okreće prema Monarhiji, a i radikali u Srbiji vode politiku kompromisa s Obrenovićima zbog toga će s vremenom dio radikala (uključujući i Tomića) i dio bivših pravaša (frankovci) svojim šovinizmom u punoj mjeri pomagati politiku divide et impera, koju su u osamdesetim godinama nastojali spriječiti. Nakon posljednjeg pokušaja oko suradnje srpske i hrvatske buržoazije 1888, Khuenova politika međusobnog izigravanja trijumfira sve do druge polovice devedesetih godina.²⁰²

Povratak neodvišnjaka na nagodbu nužno uzrokuje slabljenje Folnegovićeve politike suradnje s ostalim opozicionim strankama i jačanje Starčevićeve struje, koja tu suradnju odbija.²⁰³ I sam Folnegović diže privremeno ruke od pregovora s drugim strankama. Pod dojmom spletke režimskih krugova, koji nastoje da razdvoje opozicione stranke, njegova dotadašnja agilnost ustupa mjesto apatiji. Poslije afere, u kojoj se Folnegović sukobio s Draškovićima, on

²⁰¹ U zagrebačkom trećem kotaru Rački glasuje za A. Starčevića, kojega pobjeđuje mađaronski kanonik Krapac. Za Starčevića je glasalo »neodvisno građanstvo« tj. 133 kućevlasnika, trgovca i obrtnika, a ni jedan državni činovnik ili učitelj, a za Krapca svega 20 kućevlasnika, trgovaca i obrtnika i, dakako, svi činovnici i učitelji koji nisu apstinirali. Od 38 svećenika glasalo je za Krapca 17, za Starčevića tri, a drugi su apstinirali. Hrvatska 20. VI 1887.

²⁰² Obzor 11, 16, 19. XI 1889.

²⁰³ Mjesec dana nakon izbora Starčević se već žestoko obara na neodvišnjake. Hrvatska 6. VII 1887.

daje u *Hrvatskoj* vrlo značajnu izjavu. Punih dvanaest godina (od početka Folnegovićeve političke akcije) bile su na dnevnom redu razmirice između Starčevića i Folnegovića jer je Starčević smatrao da se stranačka djelatnost iscrpljuje u čuvanju čistoće pravaških načela. Folnegović mu je zamjerao što je ljude odbijao od Stranke prava, a pogotovu što ih nije »dovoljno ili sretno privlačio.« Folnegović je smatrao svojom dužnošću da pregovara sa svakim iole poštenim protivnikom. U *Hrvatskoj* ne postoji utjecajnija ličnost s kojom on nije razgovarao, doživljavajući uz to gorke časove, jer su ga pravaši napadali zbog popustljivosti, a protivnici smatrali gotovo svojim agentom u stranci. On je to sve uzeo na sebe jer je vjerovao u nužnost sporazuma između onih koji žele braniti prava koja je nagodba ostavila i uvesti ustavne prilike i pravaša »pobornika čiste ideje narodnog prava«. Bez toga saveza, mislio je on, »zlo nama, bogme teško i njima, a najgore — narodu«. Međutim, nakon posljednjih iskustava i spleta, Folnegović smatra da je taj toliko potrební »izmirujući pravac političke akcije« postao nemoguć.²⁰⁴ Prema tome, dolazi do potpunog prekida odnosa između pravaša i neodvišnjaka.

Vidjeli smo kako je zbližavanje Neodvisne narodne stranke i Stranke prava neprekidno postavljalo na dnevni red mogućnost napuštanja pravaškog programa i prihvaćanja zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. Sada, kada pravaši više ne podliježu utjecaju lojalnih neodvišnjaka, mogao bi se očekivati dosljedni protumonarhijski smjer. Međutim, prilike u Austro-Ugarskoj i na Balkanu uvjetuju upravo suprotan razvoj.

Ruski »bedem«, u koji su se pravaši uzdali, pokazao se 1886/7 kao iluzija. Rusija gubi utjecaj u Bugarskoj, dok Srbija i dalje ostaje u interesnoj sferi Austro-Ugarske. Jedino Crna Gora preostaje Rusiji kao uporište na Balkanu. Istodobno se vidi da je Khuenova čelična ruka uništila opoziciju. U redove pravaša uvlači se apatija, iako oni još i dalje slave Rusiju. Dosta su dugo čekali na ispunjenje Starčevićeva proročanstva »da će prvi veći europski rat razbiti austrijsku carevinu na nacionalne države njezinih naroda«.²⁰⁵ Mjesto toga učvrstio se Trojni savez, iza mrske Monarhije stoji jaka Njemačka, koja je u Starčevićevim očima pravo čudovište. Sve više širi se shvaćanje da je Monarhija ipak jedna trajna tvorevina i da se bez njenih odlučnih faktora ne može postići ni korak naprijed. Posljedica je promjena pravaškog programa: prihvaćanje zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije i, u krajnjoj liniji, oslonac na vrhove Monarhije. Drugim riječima, 1887. stvara se atmosfera pogodna za genezu struje koju po dru Josipu Franku nazivamo frankovštinom. I Folnegović će nastaviti svoju sporazumašku politiku iz osamdesetih godina, ali se više ne će držati opozicionog okvira, nego će se obratiti upravo vrhovima Monarhije.

Prvi korak u tom pravcu opaža se već pri otvaranju novoga saborskog perioda 1887—92. u pravaškoj adresi 1887. Adresa još uvijek oštro osuđuje dualizam i svojim odlučnim načinom izražavanja ne odaje na prvi pogled novi pravac. No treba je samo usporediti s adresama od 1878. i 1884. pa da se vidi golema razlika! U adresi se hrvatski patriotizam deklarativno povezuje s interesima prijestolja. Hrvatski narod je uvijek branio dinastiju! » . . . Unatoč ovim

²⁰⁴ Hrvatska 16, 17. VIII 1887.

²⁰⁵ Historijski arhiv u Zagrebu, Ostavština Peršić 26 a

užasnim nepravdama, koje mora hrvatski narod snašati, njegovi podanički osjećaji građanske vjernosti Vašem Veličanstvu malaksali nisu.«²⁰⁶ Ova formulacija odskače od dotadašnje pravaške koncepcije, jarko izražene u adresi 1884, da je suvereni narod ravnopravni ugovorni faktor s kraljem i da ima pravo na raskid ugovora, ukoliko ga se kralj ne drži. (Stoga je Starčević 1885. načelno protestirao protiv »podaničkih« poklonstava kralju koja ponižavaju suvereni narod.) Lojalnu adresu podnosi u ime Stranke njen najveći veleizdajnik — Barčić. Radi se vjerojatno o taktičkom potezu vodstva, koje poslije poraza na izborima i postepenog ali stalnog slabljenja simpatija u širim slojevima naroda, svjesno svoje nemoći, nastoji da pobije veleizdajničke optužbe i da se spasi lojalnim izjavama. Međutim, sam Barčić ostaje i dalje veleizdajnik! Upravo on će 1889. ustati protiv novog smjera stranke, koja se više ne nalazi »pod zastavom nezavisnosti i sjedinjenja svih Slavena na jugu bez razlike imena i vjere.«²⁰⁷ Zbog toga će se najžešće usprotiviti i Frankovoj dualističkoj politici i postati pobornik Napredne omladine i politike novoga kursa.

Lojalnu adresu potpisuje i J. Frank, iako još nije član Stranke prava. Frank se susreće s pravašima u zajedničkoj opoziciji protiv Mažuranića, ali s različitim pozicijama. Pravaško vodstvo nije zato načistu s time kako da se drži prema njemu.²⁰⁸ Već za Mažuranićeve ere Frank pokazuje svoj karakteristični lik. U jednom uvodniku svog lista *Kroatische Post* iz početka 1879, on napada vodeće hrvatske političare, Mažuranićeve suradnike, kojima pripisuje odgovornost što dvorski krugovi ne podupiru hrvatsku politiku, i propagira solidarnost s ostalim Slavenima u Monarhiji. Članak je potpuno u skladu s interesima bečkih klerikalnih krugova, koji se u borbi protiv njemačke liberalne buržoazije služe konzervativnim slavenskim elementima. Dakako da *Sloboda* u duhu pravaškog otpora protiv »kamarile« oštro navaljuje na Frankov »slavosrpski« list, a zamjerava mu i to što priznaje postojanje — srpske nacije! (Članak je pisan prije prihvaćanja proruske i prosrpske orijentacije.)²⁰⁹ Frank postaje poznata politička ličnost kada, ne pripadajući ni jednoj stranci, istupa kao financijski stručnjak. Problem financijske nagodbe i težnja za financijskom samostalnošću utječu na domaću buržoaziju da s odobravanjem primi Frankove elaborate. Istodobno on u saboru vodi veoma umjerenu opoziciju. (Njegovim je tendencijama očito najbliže centrum Draškovića.) Prema Khuenovoj tvrdnji, koju Frank demantira, on je neko vrijeme podupirao Khuenove makinacije za razdvajanje slavonskih i uže hrvatskih poslovnih krugova. (Čini se da je Khuenov cilj preseliti sabor iz Zagreba u Osijek, pretvoriti Osijek u glavni grad Hrvatske i Slavonije, a zatim potpuno uništiti hrvatsku autonomiju, vjerojatno po Pestyjevu receptu.) Frank je na taj način nastojao da bude primljen u Khuenovu stranku, što mu nije uspjelo.²¹⁰ On stalno podupire pravaše, pazi

²⁰⁶ HS 13. IX 1887. (prilog 4). Strossmayer hvali ovu adresu. SO Strossmayer Amrušu 11. X 1887.

²⁰⁷ Obzor 3. X 1889.

²⁰⁸ Potkraj 1878. *Sloboda* izjavljuje da joj je »do guta piskaranja Frankova organa« i povezuje ga s Rauchovim »ostacima«. Odmah zatim uredništvo izjavljuje da ipak podupire Frankovu opoziciju. *Sloboda* 6. XI, 10. XI 1878. O Frankovim počecima vidi i Folnegović, *Doživljaji*, n. dj., Hrvatska 4. XI 1902.

²⁰⁹ *Sloboda* 4. IV 1879. *Kroatische Post* 28. III 1879.

²¹⁰ Vidi str. 62-3. U tom duhu piše i organ mađarske vlade Pester *Lloyd*. Pozor 28. X 1885. HS 3. II (Frankov govor), 6. II (Khuenov odgovor), 9. II (Frankov odgovor).

pomno da se ne identificira s veleizdajnicima. Preuzimajući za njih advokatske poslove, nastoji utjecati na vodstvo da se najzad prihvati pozitivne akcije i približi nagodbenoj politici. Prilikom pristupanja stranci, Frank izjavljuje da bi trebalo privesti u njeno kolo ne samo Strossmayera, nego i Draškoviće i Živkovića tj. pobornike nagodbe.²¹¹ Od samog početka njegova je tendencija da se Stranka prava, ta najveća i najpopularnija stranka u Hrvatskoj, pretvori u umjerenu probečku stranku. (Vidjeli smo da prve ponude iz Beča dolaze Stranci prava već 1883.) Zbog toga su njegovi protivnici tvrdili da je plaćeni agent Beča. Ako, dakle, Frank, kao »divljak«, potpisuje 1887. lojalnu adresu, on već zacijelo sluti da put Stranke prava vodi prema priznavanju zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. God. 1890. Frank ulazi u Stranku prava i preuzima uredništvo *Hrvatske*. Već 1892. sastavlja novu adresu, prvi službeni stranački akt, koji nesumnjivo odražava napuštanje osnovnih Starčevićevih ideja i pravaških shvaćanja iz osamdesetih godina. Frank se u toj adresi poziva na krunidbenu zavjernicu iz 1867. (što je novi gest lojalnosti) koju Stranka prava dotada nije priznavala jer Hrvatska nije zakonito sudjelovala kod krunisanja i jer je stranka proglašavala nezakonitim sve državnopravne akte od 1848. dalje, budući da nisu stvoreni na temelju općeg prava glasa i uz sudjelovanje svih krajeva koji su 1527. izabrali Habsburgovce za vladare. Pravno je od krunidbene zavjernice do nagodbe bio samo jedan korak.²¹² Frank se, doduše, neće otvoreno postaviti na nagodbeno stajalište, ali de facto neće voditi protunagodbenu politiku. Nije zato slučaj, što će baš on, u ime Stranke prava, voditi pregovore s Neodvisnom narodnom strankom, a rezultat će biti upravo onaj trijalistički program, koji je Starčević tako žestoko 1883/4. osuđivao. Već senilni Starčević sam će potpisati taj program, svjestan da mijenja svoja dotadašnja načela po kojima Hrvatska nema zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije, ali svakako ne sluteći da se radi o prekretnici koja će jedan dio njegove dotadašnje stranke bezuvjetno vezati uz njemu toliko mrsku Austriju.

Prema tome, pored svega glavinjanja, kolebanja i proturječnosti, uvjetovanih teškim prilikama u Habsburškoj monarhiji i zaostalom provincijskom sredinom, razdoblje 1878—87. bilo je veliko doba pravaštva. Od 1887—1894. pravaštvo polagano umire. Čas njegove smrti nastupa s trijalističkim programom 1894. Raskol Stranke prava 1895. u stvari je sukob lješinara o njegovo nasljedstvo. Uбудuće ni jedna od brojnih političkih grupa koje će se kititi pravaškim imenom nema više veze niti s idejama Ante Starčevića niti s njihovom primjenom u osamdesetim godinama.²¹⁴

Zusammenfassung

In den sechziger Jahren war die Rechtspartei nur eine kleine Gruppe, die sich um Ante Starčević und Eugen Kvaternik sammelte. Nach dem Aufstande Kvaterniks in Rakovica (1871) hörte sie auf zu bestehen. Am Ende der Regierung des Banus

²¹¹ Barčić, Bistrimo, n. dj., Folnegović, Mrtvilo, n. dj.,

²¹² Barčić, n. dj., HS 16. VIII 1892. Frank nije bio prvi koji se pozivao na krunidbenu zavjernicu Franje Josipa. To je već 1884. uradio urednik *Katoličke Dalmacije* Prodan. Prodan, n. dj.,

²¹³ Mazzura-Derenčin, n. dj.

²¹⁴ Problem raskola Stranke prava obradit ću u posebnoj raspravi.

Mažuranić wurde die wirtschaftliche und sprachliche Politik der ungarischen Regierung von allen sozialen Schichten in Kroatien als unerträglicher Druck empfunden. Dem grössten Teil des kroatischen Bürgertums war es klar geworden, dass ihm der kroatisch-ungarische Ausgleich nicht nur keine Möglichkeit zum wirtschaftlichen Aufschwung bot, sondern sogar zur Stagnation auf allen Wirtschaftsgebieten beitrug. Es war dies die Grundlage, auf welcher die Erneuerung der Rechtspartei stattgefunden hat. Als erbitterte Feindin des Dualismus konnte sie die Sympatien eines grossen Teiles der kroatischen Bevölkerung gewinnen und so wurde sie in den achtziger Jahren zur grössten und populärsten Partei in Kroatien.

Die Rechtspartei war bestrebt im Sinne der Ideen Starčević's zu agitieren. Die Grundlage seiner Auffassung zur Lösung der kroatischen Frage war die Vereinigung aller kroatischen Länder (zu welchen er auch Slowenien und Bosnien mit der Herzegovina rechnete) unter dem Szepter der Habsburger Dynastie. Kroatien sollte keine gemeinsamen Angelegenheiten mit Oesterreich und Ungarn haben, es wäre nur durch die Personalunion mit diesen beiden Ländern verbunden. In der politischen Praxis liess diese Auffassung zwei Möglichkeiten zu: 1. vielen Mitgliedern der Rechtspartei war es ganz klar, dass ein Programm der Personalunion nicht geeignet war den Beistand der Spitzen der Monarchie zur Vereinigung der kroatischen Länder zu gewinnen. Sie waren daher geneigt das Programm eines vereinigten Kroatiens im Rahmen der Habsburger Monarchie aufzustellen, d. h. Kroatien sollte gemeinsame Angelegenheiten mit Oesterreich und Ungarn haben. Es war dies ein trialistisches Program, welches die Unabhängige Nationalpartei (die südslawisch orientierte Partei, für deren Oberhaupt man den Bischof Strossmayer hielt, obwohl er sich nicht mehr aktiv am politischen Leben beteiligte) vertrat. Auch die Wiener klerikalen Gegner des Dualismus (Helfert) setzten sich nach der ungarnefeindlichen Volksbewegung in Kroatien (1883) für den Trialismus ein. Starčević selbst war ein entschlossener Gegner des Trialismus. Auch im heftigsten Kampfe gegen Ungarn blieb er seiner Auffassung treu, dass Wien die weit grössere Gefahr für Kroatien darstellt als Budapest. Er sah in der trialistischen Idee nur eine Taktik, um die Kroaten im Interesse Wiens gegen Ungarn auszuspielen. 2. Starčević's Auffassung einer Personalunion und sein Hass gegen Wien führten aber auch zur Annahme, dass ein freies und vereinigtes Kroatien nur auf den Trümmern der Habsburger-Monarchie entstehen könne. Die Auflehnung gegen den Dualismus und die Politik der Grossmächte auf dem Balkan beeinflussten die meisten Mitglieder der Rechtspartei, diese zweite Idee zu vertreten. Daher erhielt die Rechtspartei in den achtziger Jahren einen hochverräterischen Stempel. Es ist später nie vorgekommen, dass sich eine Partei so offen und klar gegen die Dynastie und die Monarchie ausgesprochen hätte, wie die Rechtspartei in den achtziger Jahren. Starčević (ein Schüler Rousseaus) vertrat die Auffassung, der König hätte den Vertrag seiner Vorgänger mit dem kroatischen Volke (womit sie sich zur Wiederherstellung des kroatischen Staates auf Grund des kroatischen Staatsrechtes verpflichtet hätten) gebrochen und es bestehe daher keine Verpflichtung auf Seite der Kroaten, sich für die Dynastie und die Monarchie zu ereifern oder gar sie vor Vernichtung zu retten. Diese Meinung wurde sogar ganz offen in der Adresse der Rechtspartei im kroatischen Landtag 1884. ausgesprochen.

In den sechziger Jahren hatte die Rechtspartei mit dem Beistand Napoleons III. zur Befreiung und Vereinigung Kroatiens gerechnet. In den achtziger Jahren hegte sie die Hoffnung, Russland werde, als Gegner Oesterreich-Ungarns auf dem Balkan, behilflich sein die kroatische Frage zu lösen. Die russenfreundliche Orientierung führte zur Aenderung der Grundsätze der Rechtspartei. Bisher hatte sie unter dem Einflusse Starčević's gegen die slawische Richtung der Strossmayerpartei protestiert und das ausschliessliche Kroatentum gepredigt. Nun vertrat sie die kroatische Nationalidee im Rahmen des breiteren slawischen Solidaritätsgefühls. Hatte sie die Kroaten bisher als dem Westen zugehörig hingestellt, so vertrat sie nun die Mei-

nung, die Kroaten seien ein wichtiger Faktor des Ostens. Diese Theorie förderte auch eine Aenderung der Einstellung zur serbischen Frage. Das amtliche Serbien befand sich im Machtbereich der Österreichisch-ungarischen Monarchie, aber die serbische Opposition in Serbien und der Vojvodina (in Ungarn) vertrat im Grunde dieselbe Auffassung wie die Rechtspartei: Auflehnung gegen die Habsburger Monarchie, Anlehnung an Russland. Selbst die Idee eines Balkanbundes mit Hilfe Russlands wurde unter Umständen auch von der Rechtspartei angenommen. Allerdings sollte Kroatien die führende Rolle im Bunde spielen. Es kam daher vorübergehend zu freundschaftlichen Beziehungen zwischen der Rechtspartei und der serbischen Radikalen Partei. Um die Serben Kroatiens zur gemeinsamen Auflehnung mit den Kroaten gegen den Dualismus zu gewinnen, war die Rechtspartei sogar bereit, von der bisherigen Einstellung Starčević's zu der serbischen Frage abzurücken. Starčević vertrat nämlich die Meinung, dass alle Südslawen Kroaten seien und dass es daher keine serbische Nation gebe. Nun wollte die Rechtspartei die Frage des gemeinsamen nationalen Namens für die Südslawen auf die Zukunft verschieben (ihre integrale Auffassung und die Verhältnisse in der Monarchie und auf dem Balkan hinderten das Verständniss für die Tatsache dass sich die Südslawen im Rahmen mehrerer Nationen entwickelt hatten), ja sie versuchte sogar das kroatische Staatsrecht im Einklang mit dem Bestehen der serbischen Nation zu interpretieren. Um die nationalen Kräfte, die eine Vereinigung Kroatiens und Dalmatiens anstrebten und daher dem Dualismus äusserst gefährlich waren, zu vernichten, führte der Banus Khuen zur selben Zeit eine systematische Politik der Schürung der Gegensätze zwischen dem kroatischen und serbischen Bürgertum. Obwohl das serbische Bürgertum in Kroatien den Dualismus und die Regierung Khuens unterstützte, liess sich die Rechtspartei nicht für eine systematische antiserbische Politik benützen, wie es Khuen gewünscht hätte. Sie wurde zwar schwankend, liess aber von der Idee einer Verständigung mit den Serben gegen den Dualismus nicht ab. Der Dualismus war indessen stärker!

Im Jahre 1887. gelang es Khuen bei den Wahlen die verbündete kroatische und serbische Opposition zu vernichten. Dies war auch das Ende des Höhepunktes der Rechtspartei. Zur selben Zeit, nach dem Misserfolg in Bulgarien, wurde Russland vom Balkan vedrängt. Die Befreiung Kroatiens mit Anlehnung an Russland kam nicht mehr in Frage. Auf Grund der Idee Starčević's, die unter Umständen auch eine Anlehnung an die Monarchie gestattete, begann die Rückkehr der Rechtspartei zur Monarchie, welche sie 1894. ein trialistisches Program annehmen liess und die Grundlage zur Spaltung der Rechtspartei und Entstehung der Frank-Partei bildete.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB